

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ८. फेब्रुवारी, सन १८८५. अंक २.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

विषयक्रम.

एके दिवशीं शिंदे व होळकर यांसि बलावून विचारलें कीं, "तुमचे बरोबर पेंढार किती आहे ?" तेव्हां ते बोलले कीं, पंचवीस हजार आहेत. त्याचे सरदारांस बलावून सांगितलें कीं, आमची पेशव्यांची पूर्वापार चाल अशी आहे कीं, अगोदर त्यांचे मुलखांत व त्याचे आमचे भंवताला दोनशें कोसांत आपला मुलूख खेरीज करून दिवा मिळूं नये. याप्रमाणें हुकूम झाला. पेंढार याचे सरदारांस सोन्याचीं कडीं व पोषाख दिले, आणि त्यांस सांगितलें कीं, तुम्हांस लूट माफ आहे. मग पेंढार यांणीं मोठीं मोठीं शहरें अवरंगाबाज व पैठण व जालनापूर व दुसरीं कितीक शहरें व मुलूख जाळून लुटून फस्त केला. दोनशें कोसांत दिवा नाहीं. मग त्यांजकडे कोठून रसद[25] येईल! आधींच पेंढार आणि त्यांत हुकूम झाला, मग काय विचारावयाचें आहे !

एके दिवशीं बाबा फडके तलाव्यास[26] बाहेर पांच चार कोसावर गेले होते. तेथें निजाम अल्ली मोंगल यांची कही[27] घांटाखालीं होती त्या कहीच्या बरोबर स्वार रखवालीस पांच हजार होते. व बाबांबरोबर पांच चारशें स्वार होते. त्यांची व यांची वाटेनें गांठ पडली. त्या वेळेस बाबा फडके पळाले. तेव्हां फडके यांची दहा पांच घोडीं कहीवाल्यांनीं धरून नेलीं. त्यांजबराबर स्वार भारी होते. त्यांणीं मागें जाऊन मश्रूल मुलूख यांजपाशीं खुशालीचें वर्तमान सांगितलें, "हरिपंत तात्याका बेटा तो भाग गया. याजप्रमाणें पेशवे यांची फौज आहे." त्याजवरून मश्रूल मुलूख यांणीं खुशालीचें वर्तमान ऐकून तोफखाना सोडला व साखरा वाटल्या. [illegible] गोविंदराव काळे यांस बलावून भांडांचा तमाशा केला. स[illegible] बहुत आणिलीं. कशीं म्हणाल तरि नाना फडणीस व दौलतराव शिंदे व परशराम भाऊ अशीं नांवें घेऊन सोंगें आणिलीं. आमचे वकिलास दाखविलीं. आणि बोलले याप्रमाणें पुढें व्हावयाचें. असें आमचे वकिलास सांगितलें. चार प्रहर तमाशा जहाला. गोविंदराव काळे वकील आपले डेऱ्यांत जाऊन पत्रें श्रीमंतांकडेस लिहिलीं. तमाशाचें वर्तमान लिहिलें. तीं पत्रें श्रीमंतांकडेस आलीं. गोविंदराव काळे यांचे दिवाण गोविंदराव पिंगळे इकडे नानाकडेस होते, त्यांणीं पत्रें श्रीमंत व नानांस वाचून दाखविलीं.

मग नानांनीं थोरला डेरा दळबादल म्हणोन होता तो उभा करविला. त्या डेऱ्यांत पांच हजार मनुष्यें बसत असा होता. तिसरे प्रहरीं सगळे मानकरी शिंदे, होळकर, भोंसले, पटवर्धन यांस बोलावून कचेरी जहाली. तेथें वकि-

---

२५. रसद=दाणा वैरणीचा पुरवठा.

२६. तलावा=पर्यटण, टेहळणी, लढाई-च्या कामा साठी भोंवतालच्या प्रदेशाची पाहणी करणें.

२७. कही=दाणा वैरण आणणारी टोळी.

त्याचीं पत्रें आलीं होतीं, तीं राजश्री त्रिंबकराव परचुरे यांस सांगितलें कीं, पत्रें सगळे मानकरी यांस मोठ्यानें वाचून दाखवावीं. त्याप्रमाणें त्यांणीं वाचिलीं. सर्वांनीं वर्तमान ऐकलें. मग श्रीमंतांनीं दौलतराव शिंदे व भोंसले यांची मस्करी केली, "पत्रें ऐकतां, पुढें विचार काय करावा ? निजाम अल्ली व मश्रूल मुलूख याणीं अशीं सोंगें आणूं नयेत तीं आणिलीं." मग शिंदे यांणीं विनंती केली कीं, "आम्ही आजपर्यंत स्वारी केली नाहीं. पाटीलबावा यांचा लौकिक. आमची पहिली स्वारी, परंतु महाराजांचे प्रतापें करून काय मौज होईल ती पहावी." याप्रमाणें विनोद केला. बहुत हास्य केलें. राजश्री परशरामभाऊ पटवर्धन बाजूस बसले होते, त्यांस बलावून सांगितलें कीं, "स्वारीचें ओझें तुमचे डोकीवर आहे. या मध्यें पोक्त मोठे तुम्हीच आहां, तुम्ही डोई दिल्याशिवाय पल्ला येणार नाहीं." मग भाऊंनीं विनंती केली कीं, "शिंदे, होळकर, भोंसले असे मोठमोठे आहेत, व आम्हीही पाठीमागें आहोंच." मग नाना बोलले कीं, "दोन टोळ्या केल्या पाहिजेत, आमचे तर्फे भाऊ तुम्ही व बाबा फडके असे नेमावयाचे." मग शिंदे यांस विचारलें कीं, "तुम्ही आपले सरदार कोण नेमितां ?" त्यांणीं सांगितलें कीं, "आमचे तर्फेनें जिवबादादा व लखोबा नाना." मग भोंसले यांस विचारलें, "तुम्ही आपले सरदार कोण नेमितां ?" तेव्हां त्यांणीं सांगितलें कीं, "आमचे तर्फेनें विठ्ठलपंत सुभेदार." होळकर यांणींही आपले तर्फेनें एक दोन सरदार नेमिले. नाना ह्मणाले तुम्ही खाशांनीं श्रीमंताजवळ असा... [illegible] ...नशीं लढाई करावी. मग खाशांवर पाळी येईल. आणि पोतनीस यांस बोलावून सांगितलें कीं, "पोषाख आणावे." परशराम भाऊंस शेला, पागोटें, शिरपेंच, कंठी, व तुरा दिला. जिवबादादा व लखोबा नाना व विठ्ठलपंत सुभेदार व होळकरांकडील सरदार यांस याप्रमाणें पोषाख दिले. हे मोठमोठे मोहरे होते. वरकड मानकरी यांस विडे दिले. आणखी सांगितलें कीं, आपले गोटांतून सड्या फौजा निवडून बाबा फडके पुढें पांच चार कोसांवर जाऊन पूर्वींच उतरले होते; कारण छापा येईल; असें समजोन चवदा हजार हुजुरात मानकरी होते तेथें जाऊन उतरावें ह्मणोन सांगितलें. बरोबर बाजारबुणगे घेऊं नये. लढाईस सड्या स्वारीनिशीं जाऊन उतरावें. सडी फौज लढाईस पुढें किती गेली ह्मणाल, तर साठ हजार होती. जेथें भाऊंची उडी पडेल तेथें साठ हजारांची उडी पडावी. याप्रमाणें सांगितलें. इतक्यांचा मोड होईल तेव्हां मग खाशांवर पाळी येईल. मग दोन टोळ्या केल्या. खासे अवघे श्रीमंतांपाशीं राहिले.

त्याजवरून दुसरे दिवशीं निजामअल्ली बालेघाटा खालीं उतरून आले, तेथें

एक दोन दिवस झाले. तेथून परांडा किल्ला बारा कोस होता. त्या किल्ल्यावर त्यांणीं बहुत सरंजाम केला होता. निंबाळकर यांजकडे किल्ला होता. जसे आमचे शिंदे, होळकर माठे सरदार, तसे निंबाळकर त्यांचे सरदार. त्यांचा बेत तेथून कूच करून परांड्याचे रोखें जावें. किल्ला पाठीमागें घालून तोंड द्यावें. आपल्यास किल्ल्याचा आश्रय आहे. पेशवे यांस पाठीमागें कांहीं आश्रय नाहीं. याप्रमाणें बेत होता. वकील यांणीं श्रीमंत यांस बातमी लिहिली, उद्यांचा दिवस जाऊन परवां येथून कूच करून परांड्याचे रोखें जाणार त्यास तुम्हीं परवां तेथून घाला घालावा. परांड्याचे रोखें जाऊं देऊं नये. याप्रमाणें पत्रें आलीं. तीं नानांनीं वाचून पाहून श्रीमंतांकडेस दाखविलीं आणि परशराम भाऊंकडे पाठविलीं कीं, याप्रमाणें परवांचा बेत राखावा. त्याजवरून भाऊंनीं पत्रें वाचून पाहून दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं तमाम सगळ्या गोटांत ताकीद केली कीं, उद्यां पहांटेची प्रहर चार घटिका रात्र आहे तों स्नानसंध्या भोजन करून दिवस उदय पावत आहे तों सर्वांनीं तयार असावें. सगळ्या लष्करांत जिकडे तिकडे तयारी होत आहे, कोणी जीनबंदी करीत आहे, कोणी भाकरी खात आहे, तों इतक्यांत तिकडून बातमी आली कीं, निजामअल्ली कूच करून चालते झाले. बरोबर सरंजाम भाकरींच्या कंठाळ्या घोड्यांवर भरल्या, पाण्याच्या पखाला उंटावरून घेतल्या, बाजार बुणगे मध्यें घालून मोठ्या आराब्यानें चालले. त्याचें चालणें मिजाशी बहुत, दिवसांतून चार कोस म्हणजे भारी. याप्रमाणें मिजाशी. इकडे परशराम भाऊ यांचें खास पथक आठशें स्वारांची तयारी जाहली होती. बाकी फौज तयार होत होती भाऊंचे. लेक दोघे बरोबर होते, आपा व बाबा. पुतण्या बिट्टलपंत सुभेदार होते ते पुणें मुक्कामीं भाऊंस म्हणत होते कीं, " तुम्हीं सर्वांस पालख्या दिल्या आणि मजला पालखी कां नाहीं ! " मग भाऊ बोलले कीं, " तरवार मारावी आणि पालखी मेळवावी ! " तोही विठ्ठलपंत बरोबर होता. मग भाऊंनीं सगळ्या गोटांत सांगून पाठविलें कीं, आम्ही पुढें तलाव्यांस जातों, तुम्ही मागाहून लौकर यावें.

याप्रमाणें सांगोन आठशें स्वारांनिशीं भाऊ चालते जहाले. खरड्याचे आलीकडे तीन कोस घोडेगांव होता, तेथें लहानशी टेंकडी होती त्याजवरून चढोन खालीं लवणांत निजामअल्ली कूच करून जात होता. त्याजला व यांजला कोसा सवाकोसाचें अंतर राहिलें. भाऊंनीं दुरबीण लावून

---

२८. " बहुत सरदार लोक ठेविले होते. " पाठ भेद.

२९. " दिवस घटकाभर येई तों तयार झालें पाहिजे " पाठभेद.

३०. तलावा=डेहळणी-मागें टीप २६ पहा.

त्यांचे लष्कारांत पाहिलें तों इतक्यांत त्यांची कांहीं दहापांच हजार फौज पुढें वाढली होती. ती त्या डोंगरीचे आड होती ती भाऊंचे दृष्टीस पडली नाहीं. भाऊंनीं आजूस पाहिलें तों जवळ टोळी देखिली. तों भाऊ बोलले कीं ही फौज कोणाची आहे ? तेव्हां समजलें कीं, गनीमाची आहे. ते पुढें आल्याची बातमी होती कीं, परशरामभाऊ म्हणतात ते पुढें आले आहेत. भाऊंची टोळी थोड-की पाहून त्यांणीं पुढें चाल केली. मग भाऊ म्हणों लागले कीं मागें पळावें तरी ठीक नाहीं आणि आमच्या फौजा अजून आल्या नाहींत. तेव्हां भाऊंनीं सांड-णी स्वार मागें जलद पाठविला कीं, तुम्हीं लौकर यावें. आमचें लढाईचें तोंड लागलें. मग भाऊ घोड्यावरून खालीं उतरून श्रीमंतांस साष्टांग नमस्कार घातला आणि बोलले कीं, आतां महाराजांचे पाय समर्थ आहेत. इतकें बोलून घोड्यावर स्वार झाले, आणि दोन हातींचे पट्टे उघडे केले, आणि घोडा पुढें घातला. इतक्यामध्यें गनीमाचे पांचचारशें स्वार पुढें येऊन तेथें हातघाई जुंपली. भाऊंचे १०० स्वार पडले व त्यांचें ५।४ शें. तों इतक्यांत भाऊंचा पुतण्या विठ्ठलराव याणें घोडा पुढें घातला. आणि दोन पठाण मोठे ठार मारिले. आणि मागें परतला तों तिकडून गोळी आली ती उरावर लागली. लागतांच घोड्या-वरून खालीं पडला तो ठार जाहला. हें पाहून भाऊंचे चिरंजीव आप्पा होते, त्यांणीं घोडा पुढें घालून विठ्ठलराव याचा मुर्दा उचलून पालखींत घालून मागें पालखी रवाना केली. जीवंत मेला पाहिला नाहीं. मोहरा गनीम नेईल म्हणोन जलदी केली. तों तिकडून दहापांच पठाण येऊन एकानें भाऊंवर हात टाकिला. तो डोळ्यावर जखम जाहली. दोघे चिरंजीव बाबा व आप्पा यांणीं भाऊंवर हात टाकिला त्या पठाणास ठार मारिला. तों इतक्यांत भाऊ शंभर स्वारानिशीं राहिले. बाकी स्वार पडले. तिकडून बाबा कूच करून जात होते, ते लढाईचें तोंड लागतांच तेथेंच राहिले. इकडे भाऊंचें अवसान गेलें. तों इतक्यांत मागाहून विंचूरकर यांचें पथक व निळकंठराव रामचंद्र परभू पागे होते त्यांचें पतक आलें. आणि विंचूरकर यांचे बरोबर चारशें स्वार होते त्यांस बातमी लागतांच धांवत आले, आणखीं म्हणों लागले कीं, भाऊ कोठें आहेत ? मग भाऊ बोलले कीं, तुमचा बाप होऊन पुढें उभा राहिला आहे. मग असे रागानें बोलले कीं, तुम्हांस यावयास एवढा उशीर काय ? मग तीं दोन्ही पतकें पुढें सरून लढाई बहुत केली. त्याजकडील लालखान पठाण सरदार मोठा होता, तो हत्तीच्या हवद्यांत बसून तिरंदाजी करीत होता. हत्ती ठेंगणा होता. विंचूरकर यांजकडील बारगीर सिपाई तरवार मारणारा चांगला होता, त्यानें घोडा पुढें घालून हत्तीच्या आंगाशीं

---

११. वाढली होती=पुढें आली होती.

भिडोन, हत्तीच्या हवद्यांतील लालखान पठाण खांसा मोहरा पाडिला. तों इतक्यांत त्यांजकडील वजीरखान पठाण सरदार मोठा होता, तो पुढें दहापांच स्वारानशीं धांवत आला. त्याजवर निळकंठराव रामचंद्र परभू हा पुढें जाहला. आणि वजीरखानास ठार मारिलें. मोठे मोहरे त्यांजकडील दोन पडले, व आमचा मोहरा एक विठ्ठलपंत पडला. इतक्यांत बाना फडके दहाबारा हजारांशीं येऊन पोंचले. व जिवबादादा व लखोबानाना व विठ्ठलपंत सुभेदार सगळे फौजानिशीं येऊन पोंचले. हें पाहून त्याजकडील असगूलखानें[१३] सरदार लढत होता तो परतला- पहिली हातघाई तों मागें परतला आणि गोट जेथें थांबला होता तेथें गेला तेव्हां राहिली तोफांचे तडक्यास बारा पंधराशें मुर्दा पडला.

मग जिवबादादा यांणीं तीनशें तोफांचा खटारा पुढें लाविला, आणि बेवीस हजार नळी पळटणाची उभी राहिली. एक बाजूस हुजुरात मानकरी उभे राहिले. व एक बाजूस बिठ्ठलपंत सुभेदार बाणांचा सरमजाम घेऊन उभे राहिले. दिवस सकाळचा सहा घटिका आला. मग तोफा तोफांची लढाई लागली. मग तिकडून गोळे इकडे येऊं लागले व इकडून गोळे तिकडे जाऊं लागले. एकच तडाका तोफांचा उसळला. संध्याकाळचा दिवस सहा घटिका राहिला, एकच मारा जाहला. इतक्यांत त्यांजला वारा सोईचा होता धूर आमचे लष्करांत येऊं लागला. मग भाऊ बोलले कीं, वारा जर कृपा करील तर बरें आहे. मग भाऊंनीं श्रीमंतांचें स्मरण करून वाऱ्याची प्रार्थना केली कीं, महाराजांचें पुण्य आहे तर तूं कृपा कर. असें म्हणतात एक दोन घटिकेंत वारा तिकडे फिरला. धूर इकडे येत होता तो तिकडे जाऊं लागला. मग भाऊंस अवसान आलें. मग भाऊ म्हणों लागले कीं, वाऱ्यानें कृपा केली आतां भीत नाहीं. मग राजश्री सखारामपंत पानसे यांस पुढें बलावून सांगितलें कीं, थोरल्या तोफा तोफखान्याच्या पुढें आणाव्या. पलटणी तोफांनीं काम होत नाहीं. मग सखारामपंत पानसे यांणीं सतरीं[३३] तोफा पुढें ओढिल्या. त्या तोफा बहुत मोठ्या होत्या. एक एक तोफेस बैल दोनशें ओढावयास लागत अशा होत्या. त्या तोफा सुरू होत तों अस्तमान जाहला. मग त्या तोफा सुरू जाहल्यावर दणाण झाला. तिकडे अस्तमान होतांच मशाला लागल्या. हवयांचा उजेड पुढें बहुत पडला. मग विठ्ठलपंत सुभेदार यांणीं बाणांचें छत करून सोडिलें. आणि जशी परजन्य वृष्टी होते, त्याप्रमाणें बाणामागें बाण सोडून एकच मार केला. आणि सर्वांनीं एकदांच हरहर महादेव ! करून एकदांच उड्या घातल्या. मोठी लढाई मातबर जाहली. अशी रात्र प्रहर होई तों

१२. याजबद्दल 'अदलीखान' असेंही आहे.

१३. 'स्वतंत्र' पाठभेद.

मोठी ख्याती लढाईची जाहली. जिवबादादा यांणीं मोठी मर्दुमी केली. माणसें पडलीं त्याची संख्या त्या वेळेस राहिली नाहीं. आमचे तर्फेनें गोविंदराव काळे वकील तिकडे होते, त्यांणीं नबाब यांचे लष्करांत फितूर केला. पठाण चाळीस हजार पुढें तोंडावर लढत होता, तो फितूर होतांच पठाण मागें पाय घेऊं लागले बाय बार करूं लागले. मग नबाब यांणीं पाहिलें कीं, आपले लष्कारांत फितूर दि-सतो, पठाण तुटून पडत नाहींत. असें पाहून जरिपटका नबाब यांणीं फिरवि-ला. निजामअल्ली याची बुद्धि फिरली. श्रीमंतांचें दैव थोर म्हणोन, ईश्वरीअवतार म्हणून त्या वेळेस यश आलें. नबाब मागें फिरतांच मश्रूलमुलूख दिवाण पुढें तोंडावर त्यांणीं मागें पाहिलें तों खासे फिरले, जरिपटका फिरला. हें पाहून मश्रुलमुलूख फिरले, आणि पळत चालले. आमची फौज आंगावर मारीत चालली तों दोन कोस अंगावर गेली. तोफखाना त्यांचा लुटून आणिला पेंढारी यांणीं त्यानकडील घोडे, राऊत, थकले असें पाहून शेले पागोटीं लुटून घेऊं लागले. पेंढार यांणीं एकच घाई केली. नबाब यांणीं मागें जाऊन खरड्याच्या गढींत खासे शिरले. आणि जासुदाबरोबर चिठ्ठी पाठविली कीं, " रावपंडित प्रधान नय असे. लढाई महकूब करावी. आम्ही तहाचें बोलणें लावितों, तुम्हीं जें मागाल तें देतों, शरण आहों." याप्रमाणें जासूद, सांडणीस्वार व भालदार बोलावयास आले. मग भाऊ बोलले कीं, हल्ला करून लुटून घ्यावें, पहातां काय ! तों इतक्यांत गोविंदराव काळे वकील त्यांजकडे होते, त्यांणीं चिठ्ठी लिहिली कीं, "नबाब शरण आले त्यांस मरण द्यावयाचें नाहीं. यांचा आपला भाऊपणा आहे. यांणीं या समयास आपल्यावर स्वारी करूं नये. बरें असो. तुम्हीं लढाई महकूब करावी करीत नसल्यास शिक्के कटार पाठवितो." याप्रमाणें लिहिलें वकील यांचें आलें. मग भाऊंनीं लढाई महकूब केली. तो इतकियांत दुसरी चिठ्ठी वकील यांची आली कीं, " लढाई महकूब करविली खरी, परंतु नबाब हे रोखून बसले आहेत. रात्रीं लढाई महकूब करून सकाळीं पुन्हा लढाईचें तोंड द्यावें असा बेत दिसतो. आपल्यास पाणी नाहीं. डोहो पाण्याचा त्यांणीं राखिला आहे. त्याजकडे सांगून पाठवावें कीं, तुमच्या मनांतून सल्ला करावयाचा असल्यास पाणी आमचें स्वाधीन करावें. नाहीं तरि आतांच हल्ला या वेळेस करितों." असें सांगून पाठविलें. तों त्याजवरून तो अडला. रात्रीचा विषय पडला. म्हणोन त्यांणीं आपली फौज पाण्यावरून उठविली. मग आम-चा कंपू पाण्यावर जाऊन उतरला. मग भाऊंनीं फौजेच्या चार टोळ्या करून त्यांची फौज मधी घालून उतरले. नबाब खासे मात्र गढींत शिरले होते, फौज दरोबस्त बाहेर होती. नबाब यांचे बरोबर चारण यांचे बैल चाळीस-

हजार दाण्यांनीं भरलेले होते, ते पेंढार यांणीं लुटून पेशव्यांच्या लष्करांत आणिले. त्यांस दाणा व पाणी नाहीं. लोटाभर पाणी निजामअल्ली यांचे लष्करांत द्यावें आणि एक रुपया घ्यावा व शेरभर पीठ द्यावें आणि रुपया घ्यावा. अशी याप्रमाणें त्यांची अवस्था केली. नबाब यांचें तहाचें बोलणें लागलें. तों प्रातःकाळ जहाला.

परशरामभाऊ यांचा पुतण्या विठ्ठलपंत सकाळचे सहा घटिका दिवसास लढाईंत पडला, व भाऊंस जखम लागली त्या वेळेस भाऊंनीं हातचिठ्ठी नानाकडे मागें लिहून पाठविली कीं, " आमचा गळाठा फार आहे, स्वारीची गोष्ट कठीण दिसती." मग नानांनीं चिठ्ठी पाहून नानांचेंही अवसान गेलें. नानांनीं लौकर भोजन करून, प्रस्थान बरोबर घेऊन, सरकारचे व नानांचे मध्यें डेरा पेंठे यांचा होता, तेथें प्रस्थान देऊन सरकारचे डेऱ्यास आले. तों श्रीमंत जेऊन उठावयास जहाले होते, इतक्यांत नाना आले. मग देवघरचे राहुटींत गालीच्या टाकून श्रीमंत व नाना व आपा बळवंत व गोविंदराव पिंगळे असे तेथें बसले. आणि नानांनीं भाऊंकडील चिठ्ठी आली होती ती श्रीमंतांस दाखविली, आणि विनंती केली कीं, "येतांना पेंठ्यांचे डेऱ्यास प्रस्थान ठेवून निघोन आलों आहों. पुढें सड्या स्वारींत जावयाची आज्ञा असावी. कारण भाऊंचा गळाठा बहुत आहे, म्हणोन जावयाचें." हें बोलणें नानांचें ऐकोन श्रीमंत बोलले कीं, पुढें जाण्याचें कारण काय ? संध्याकाळपर्यंत गलिमाचा फडशा होतो, न जाहला तर तुम्ही व आम्ही बरोबरच जाऊं. पुढें जावयाचें कारण पडत नाहीं. संध्याकाळ पर्यंत स्वारी फत्ये होती, संशय नाहीं." महाराजांचें उत्तर ऐकोन नानांनीं विनंती केली कीं, " आपण बोलत नाहीं, भगवान् गोपाळ कृष्ण बोलत आहेत ! आपण ईश्वरी अवतार आहांत. आपल्या मुखांतून निघेल तें प्रमाण." नानांचे मनांतून पुढें जावयाचें नव्हतें, परंतु महाराजांचे मुखांतून काय निघतें तें पहावें. मग श्रीमंत व नाना कचेरीच्या डेऱ्यांत जाऊन बसले. तों इतक्यांत शिंदे व होळकर व भोंसले खासे अवघे श्रीमंताजवळ येऊन बसले. अवघ्यांच्या डांका सांडणीस्वारांच्या होत्या. घटिके घटिकेची बातमी कळत होती. संध्याकाळ जाहला. मग शिंदे व होळकर व भोंसले जेवावयास जावयाचा निरोप मागूं लागले, मग श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, " आज निरोप कोणास द्यावयाचा नाहीं. खाशांनीं अवघ्यांनीं आमचे पंक्तीस जेवावयास रहावें. खाशी मंडळी पंक्तीची असेल ती निवडून बाकी फौजेस निरोप द्यावा. शेवट पर्यंत काय वर्तमान लढाईचें येईल तें पाहूं, नाहीं तर याच पायीं पुढें जाऊं." मग खांशी मंडळी पाहिली तों

सहाशें असामी खांसे मात्र राहिले. मग वांकनीस यांस बलावून सांगितलें कीं, स्वयंपाक लवकर करावा. मग वांकनीस यांनीं दहा, पांच आचारी लाऊन स्वयंपाक करविला. तों रात्र सहा घटिका जहाली. नंतर भोजन होऊन कचेरीस डेऱ्यांत आले. तों रात्र दहा घटिका जाहली. तों इतक्यांत लष्करचें खुशालीचें वर्तमान अकरावीचे अमलांत बाबा फडके यांचा सांडणीस्वार घेऊन आला. फडके यांणीं चिठी लिहिली कीं, "नबाब कोसभर मागें हटले. आम्ही आंगावर मारीत चाललों आहों. पेंढार यांनीं त्यांची खराबी बहुत केली." हें खुशालीचें वर्तमान ऐकून सांडणीस्वारास सोन्याचीं कडीं व पोषाख बक्षीस दिला. पुढें तेरावीचे अमलांत जिवबा दादा यांचा सांडणीस्वार खुशालीचें वर्तमान घेऊन आला. जिवबा दादांनीं चिठी लिहिली कीं, "निजामअल्ली दोन कोस मागें हटले. आणि त्यांचा तोफखाना आम्हीं लुटून आणिला आहे. स्वारी फत्ते आहे." हें ऐकोन सांडणीस्वारास शेरांचें कडें सोन्याचें बक्षीस दिल्हें, व पोषाख दिल्हे. पुढें पंधरावीचे अमलांत परशराम भाऊ यांचा सांडणीस्वार खुशालीचें वर्तमान घेऊन आला. भाऊंनीं सकाळची चिठ्ठी गलबलीची लिहिली होती, व हल्लीं खुशालीची चिठ्ठी लिहिली कीं, "तीन कोस निजामअल्ली मागें हटून खर्ड्याच्या गढींत शिरले, आम्ही आंगावर मारीत गेलों, व तेथें फौजेच्या चार टोळ्या करून त्यांची फौज मध्यें घालून सभोंवता वेढा देऊन उतरलों. नवाब यांचें तहाचें बोलणें लागलें आहे. स्वारि फत्ये आहे." याप्रमाणें चिठ्ठी पाहून घेऊन सांडणीस्वार भाऊंचा आला होता, त्या स्वारास सोन्याचीं कडीं दोन व पोषाख बक्षीस दिल्हा. मग नानांनीं वांकनीस यास हाक मारून सांगितलें कीं, "साखरचीं पोतीं आणून साखरा वाटाव्या, व तोफखानाही सोडावा." म्हणोन हुकूम जाहला. मोठी खुशाली जाहली. मग सगळे खांसे उठोन निजावयास गेले.

तिकडे निजामअल्ली यांजकडून तहाचें बोलणें लागलें होतें त्यांनीं बोलतां बोलतां चार दिवस धीर धरिला. त्यांचे लष्करांत घोडा व माणसें पांच हजार महर्गता म्हणून मेलीं. शेरभर पीठ व लोटाभर पाणी रुपयाचें. मग त्याचे सरदार त्यास बोलूं लागले कीं, "तुम्ही लढाई करा अथवा तह करा आणि ते मागतील तें द्या, परंतु असें आम्हांस अन्नापाण्याविरहित कां मारितां!" असें त्यांचे सरदार त्यांस बोलूं लागले. मग नबाब यांणीं आमचे वकील गोविंदराव काळे यांस बलावून विचारिलें कीं, "तुमची मर्जी काय घ्यावयाची आहे तें बोलावें. किंवा आम्हांस लुटून घ्यावयाचें असल्यास लुटून घ्यावें" मग गोविंदराव काळे यांणीं उत्तर केलें कीं, "श्रीमंतांकडेस लिहून पाठवितों आज्ञा

त पहातांच भाऊसाहेबांनीं फौजे सुद्धां आपला अंबारीचा हत्ती फौजेंत लोटला. तेव्हां डावी टोळी विश्वासराव साहेबांची होती, ती बेजरब उठली. उजवेकडून जनकोजी शिंदे कमरग्यांत शिरून मोठी मारामार जहाली. शरसंधान अगदींच राहिलें. निमचे व समसेरा चालूं लागल्या. तीन चार तास पर्यंत एकच घाई शस्त्रसंधानाची झाली. मुर्दावर मुर्दे पडूं लागले. वीरांच्या नजरा फिरोन गेल्या. आपपर कोणी ओळखेनासे जहाले. वीर रणांमध्यें माजले. रणमद चढला. त्यांशा त्यांशांचे हींदे एकास एक लागून जोरावारीनें लढों लागले. केवळ दशाग्नी शताग्नीशीं भीडूं लागले. ते समयीं सदाशिवपंत [यांणीं] अंबारींतून उतरून, दोहों हातीं पट्टे घेऊन, नीट फौजेंत चालून घेतलें. तेव्हां नामी नामी सरदार व धारकरी नांवाजिनांवाचे यांणीं जीवित्वाची तमा न धरितां बेलाशक हैदोसेंच केली. कोणास क्षतें वर्मीं लागलीं, ते विष्णुलोकास गेले. व कोणीं रणांगणीं मुर्छित पडले. व कोणांची शिरें तुटोन धडांवेगळीं झालीं. व कोणासीं उदरें फुटोन अंतरमाळा लोंबूं लागल्या. परंतु अणुमात्र कोणीं लढाई विषयीं कसर केली नाहीं. एकच गर्दी होऊन गेली. त्यांत विश्वासराव साहेब अगदींच गर्दींत गर्द होऊन गेले. तेव्हां सदाशिवपंत पाय उतारा होते ते घोड्यावर स्वार होऊन सैन्यांत मिसळले. मोठी तरवार करून विश्वासराव साहेब अंबारी सुद्धां संभाळून माघारें आपले जमातींत पौंठविले. परंतु कायम आहेत किंवा वैकुंठवासी जहाले याचें वर्तमान पुरतेपणें लागलें नाहीं. आपण तसेच पुढें चालून गेले. तेथें नामी नामी लोक दोन हजार ठार पडले. इराणीनें नामोहरम होऊन पाठ दिली.

त्या युद्धांत इकडील व तिकडील एकंदर चाळीस हजार लोक कामांस आले. खेरीज केवळ जखमी लोक दहा हजार. याप्रमाणें युद्ध जहालें. या मागें या

५८-५८. याजबद्दल प्र० १।२ मध्यें "ते समयीं इराणीच्या फौजेंत मोठी कहवी" इतकेंच आहे.

५९. बेजरब=बेलाशक, निर्भयपणें मागें पुढें न पहातां.

६०. कमरगा=मध्य प्रदेश, बाजू.

६१. प्र० १ शिवाय सर्व प्रतींत 'मरूं लागले' असें आहे. 'दशाग्नि शताग्नीशीं' याचा अर्थ बरोबर समजत नाहीं. सर्व प्रतीचा पाठ एक सारखाच आहे. 'दशाग्नी शतघ्नी अशा शस्त्रांनीं मारूं लागले' किंवा 'दहा दहा गोळ्या (अग्नि) शंभर शमर गोळ्या लागून मरूं लागले' असा कदाचित अर्थ संभवेल.

६२-६२. याबद्दल 'चालून घेतलें. रकांबर लोक झाले' असें प्रत ३ मध्यें आहे.

६३. 'यमसदनास' प्र० ३.

६४. अंतरमाळा=अंत्रमाला=आंतड्यांचीं वेटाळीं.

६५. 'आणिले' प्र० ३.

६६. 'मोहरम' प्रत १ 'नाबूद' प्रत २.

६७. कामास आले=पडले.

कलियुगीं असा योद्धा कोणी जहाला नाहीं. पुढें ही होणें जरूर. भारती युद्धा समान सदाशिवपंतांनीं युद्ध केलें. या कलयुगीं मानव कृतींत ब्राह्मण कुळांत जन्म घेऊन पराक्रम थोर केला. धन्य त्यांची जननी कीं असा पुत्र प्रसवली ! येणें करून सत पुरुष उद्धरून त्रिगुलोकास गेले. धन्य त्या पुरुषाचा पिता ! त्यास साम्यता दशरथाची, किंवा पंडूची ! चिमाजी आप्पाची धन्य कीं हा पुत्र रामाप्रमाणें निर्माण जहाला. हें युद्ध पाहून स्वर्गी इंद्र व देवगण व गंधर्व स्तुति करूं लागले कीं मानवी होऊन, जातीचा विप्र असतां, प्रताप कर्णाप्रमाणें केला ! ! केवळ राम रावण यांच्या युद्धा समान युद्ध झालें. इराणीकडील लोक तीस सहस्त्र कामास आले व आठ हजार जखमी जहाले. शिवाय घोडीं वीस हजार, उंटें सातशें व हत्ती दोनशें, येणें प्रमाणें अमित्राकडील तळावर राहिले. भाऊसाहेबांकडील नामी सरदार व धारकरी, एकाण्डे हुजरातीचे लोक वीस हजार ठार पडले. शिवाय उंटें पांचशें व घोडे पंधरा हजार व हत्ती नग सत्याशीं. ऐसा संग्राम जहाला. मुख्य अबदल्लीचा पुत्र तेमूरशहा बहादर व नजीमखां वगैरे आतबर पठाण व रोहिले हक्क होऊन गेले. खांसे सुजातदौले यास चार जखमा जहाल्या. इराणीचे फौजेनें शिकस्त खाऊन माघारी फिरली. अवघींच अगदीं खस्ता जालें. भाऊंनीं सेना सहित पिच्छा पुरविला आणि इराणीच्या गोटांत फौज नेऊन घातली. एकीकडे पठाणांची टोळी होती ती नेस्त ई नाबूद केली. सदाशिवराव भाऊ अभिनव यश पावले. आनंदसागरास पारावार नाहीं. शत्रु पराभवातें पावून, भाऊसाहेब व विश्वासराव साहेब उभयतां आपआपल्या अंबारींत बसून, महागर्जना करून रणतुरें व नौबती आणखी जय वाद्यें वाजवीत आपले गोटांत चालिले. एकच सिंहनाद झाली. + त्यांची फौज शिकस्त खाऊन मागें गेली. त्यासंधींत मागें अबदअल्ली पन्नास हजार फौजेनिशीं आपले गोटांत तयारच होता, त्याचे पुत्र उभयतां लढाईंत हक्क जहाले, त्यांचे वर्तमान

६८. जरूर=करीण, अशक्य.

६९. जेथें जेथें 'भारती. समान' असें पाहिजे तेथें तेथें अनेकदा 'भारथी भारथ' असें मुळांत लिहिलेलें आहे. प्र० १-२ मध्यें 'भारती समान' इतकेंच आहे.

७०. 'केला' प्रत २.

७१. 'एकुन लढाया चार' असें या वाक्यापुढें प्रत १ व २ मध्यें आहे.

७२. हक्क होणें=पतन पावणें.

७३. शिकस्त खाणें=पराजय पावणें.

७४-७४. हीं वाक्यें प्र० १।२ मध्यें नाहींत.

* खस्ता=षट.

§ नेस्तनाबूद=नाहींशी.

७५-७५. हें वाक्य प्रत १।२ मध्यें नाहीं.

+ यत्रथे प्रतीस येथपासून जी जी उपलब्ध आहे त्याच्यांत अगदी भिन्न मजकूर आहे. हिचा व दुसऱ्या तीन प्रतींचा येथपासून मुळींच मेळ पडेना, सबब तो मजकूर स्वतंत्र पुढें देऊं.

श्रवण करून वाईटपणाचें ऐकतांच अबदल्ली यानें फौजेसहवर्तमान या अल्ला ! या खुदा ! या रहिमान ! याप्रमाणें देवाचा धांवा करून, जीवित्वाचा संकल्प[७६] सोडून, एकदांच वाद्यें वाजवून फिरून सदाशिवपंतावर चाल केली. तेव्हां भाऊसाहेब यश संपादून आपले गोटांत जात होते. इतक्यांत शत्रु पाठीवर आला, हें वर्तमान कळतांच महातास सांगून खांशाचे हत्ती माघारे फिरविले. तें संपूर्ण फौजेनें पाहून सर्व लढाईच्या प्रसंगीं[७७] नीट चालिले. लढाई सुरू होतांच विश्वासराव साहेब अंबारींतून तिरंदाजी करीत होते, एवढ्यांत कोणी दुष्टानें बंदुकीची जोडगोळी घातली. ती हृदया पार होतांच विश्वासराव साहेब लागलेच वैकुंठवासी जहाले. तेव्हां त्या महातानें व जो खवासखान्यांत[७८] चौरीबारदार[७९] होता त्यानें कमरेचा दुपेटा काढून, विश्वासराव साहेबांस अंबारीचे खांबाशीं दृढ बांधून बसलेचे बसले तीर कमाणी सुद्धां तसेच ठेविले. पुढें लढाई होतच होती. या आकांताचें वर्तमान उजवे बाजूस भाऊसाहेब होते त्यांस विदित जहालें.

नंतर भाऊसाहेबांनीं आपला अंबारीचा हत्ती खालीं बसवून, विश्वासराव साहेब यांचे हत्तीजवळ जाऊन,[८०] तो हत्ती बसवून, रायाचें शरीर छिन्नभिन्न जहालें होतें तें दृष्टीनें पाहून परम दुःख जहालें. तें पत्रीं लिहिणाराची कल्पना[८१] कुंठित जहाली. श्रीराम अयोध्यापूर सोडून वनवासास जावयास सिद्ध जहाले, तें वर्तमान ऐकतांच दशरथानें कैकेयीच्या मंदिरांतच अंतर्धान केलें, तसेंच भाऊ साहेबांस जहालें. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांस आज्ञा जहाली कीं, "तुम्ही पुण्यास जावें. बरावर आमचें कुटुंब व इतरांचे कबिले[८२] घेऊन जाऊन, श्रीमंत नानासाहेबांस "वै श्रीमंत सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांस माझे साष्टांगीं[८३] नमस्कार सांगून विज्ञापना माझे तर्फेनें करावी. तुमचे चिरंजीव विश्वासराव साहेब व भाऊ साहेब तीन लक्ष सेनेसहित इंद्रलोकीं सुखरूप आहेत. कांहीं चिंता न करावी. उभयतां वडिलांनीं आजपासून लोभ चिरंजीव माधवरावसाहेबावर करीत जावा. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यांचे हातून संपूर्ण शत्रु लयास जाणार. मी परशुराम अवतार आणि चिरंजीव माधवराव साहेब केवळ अर्जुनाचा अवतार. आमचा संकल्प यांचे पराक्रमानें परिपूर्ण होणार. याप्रमाणें सांगितलेलें वर्तमान नानासाहेबांस व सौभाग्यवती बहिनीबाईस श्रुत करावें.

---

७६. जीवित्वाचा संकल्प सोडणें=जीव देण्यास तयार होणें–जीवावर उदार होणें.

७७. 'प्रसंगें' प्रत ३.

७८. खवासखाना=अंबारीच्या पाठीमागें खिजमतगाराची उभी राहण्याची जागा.

७९. चौरी-बारदार=चामर-धर.

८०. प्र० १ व २ मध्यें 'जाऊन' हा शब्द नाहीं.

८१. 'कलम' प्र० ३. कलम=लेखणी.

८२. कबिले=बायका, कुटुंबें.

८३–८३. हे शब्द प्र० १ व २ मध्यें नाहींत.

कदाचित् शत्रूंनीं तुमचा पिच्छा पुरविला असतां आमच्या कुटुंबाचा शिरच्छेद तुम्हीं आपले हातीं करावा, परंतु शत्रूंचे हातीं जीवंत लागूं देऊं नये." तसेंच जनकोजी शिंदे यांस सदर्हू अन्वयें निरोपण जहालें. शिंदे मजकूर यांणीं उत्तर केलें कीं, "मी पुण्यास माघारा जावयाचा नाहीं. खावंद जर. माघारे पुण्यास येतील तर मी जाईन. नाहीं तर जेथें खावंदाचा जोडा पडेल तेथें माझें शिरकमल पडेल ! यांत तिलमात्र अंतर नाहीं." तें ऐकून समागमें स्वारी बरोबर गंगोदकाच्या कुप्या चालत होत्या त्या सदाशिवपंत भाऊंनीं आणवून, खालीं गाशा घालून शेलापागोटें, जामानिमा, ढालतरवार, सुद्धां सचैल स्नान करून, एके कुपीचें उदक प्राशन केलें आणि उत्तर केलें कीं, "आमचें पारणें जहालें ! " मग मल्हारराव होळकर यांस रामराम करून, "आतां लोभ असो द्यावा," असें बोलोन हयपान घोडा अर्बी होता. तो आणवून, वर स्वार जहाले. एवढ्यांत होळकर वगैरे यांणीं विनंति केली कीं, "एवढे हट्टास पडावयाचें कारण नाहीं. आपण उज्जनीस साल मजकुरीं छावण्या कराव्या. पेस्तर सालीं शत्रु आपण पहातच आहों. पुण्यास जावयाची खावंदास शरम वाटेल तर आलीकडे गंगीं अथवा नर्मदा अथवा क्षिप्रा एवढ्यास्थळीं मुक्काम वर्ष सहा महिने करून, सर्व सरदार, घोडे, हत्ती व उंट व तट्टे, पायदळ, व तोफखाना यांचे बैल व अवांतर सेना खाऊन पिऊन हुशार होऊन पेस्तर सालीं दुसमानची खबर घेऊं ! हिंदूचे मुसलमान होऊं परंतु छत्रपतीचें नांव राखूं यांत अंतर नाहीं ! ! आणि आपण कांहीं पदरचे सरदार यांचे ऐकत जावें. कारण पेशजी साष्टी, वसई कैलासवासी चिमाजी आपा यांणीं फत्ते केली. आणि प्रतिज्ञा मोठीच केली होती परंतु चौघां सरदारांचे मतें कोणतीही एखादी गोष्ट शेवटास नेत. तसेच आपण वर्तावें." तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "चिरंजीव विश्वासराव साहेब गोळी लागून कामांस आले. आतां आपण मोठा पराक्रम जरी करून पुण्यास गेलों तरी सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब माझें मुखावलोकन करणार नाहींत. कारण त्यांचे केवळ जिवाचे जीव विश्वासराव साहेब ते लढाईंत पडले असतां त्या वडिलांचे भेटीस आपण जावें हें अयोग्य."

एवढ्या संधींत मलका जमानीनें बिबीसाहेब, दिल्लीश्वराची बादशहा जादी, हिणें जी फौज दुसमानचे बादशाहाकडून कुमकेस दुराणी व दुराणी, गिलचे नादिरशाह व तैमूरशाह वगैरे आली होती त्यांस पदर पसरला कीं, "तुम्हीं

८४. गंगा=गोदावरी.
८५. प्रतिज्ञा—पेशव्यांची बखर पृ० ४२ पहा.
८६. 'नेली' प्र० १ व २.
८७. कामास आले=ठार झाले.
८८. भाऊ साहेबांची बखर पृ० १२ व २४ पहा.

जर लढाईस कमकसर केली तर दिल्लीचे बादशाह फकीर होऊन देशांतरास जातात. हें समजून एक वेळ आणखी लढाई रणखंदल करावी. त्यांत खुदानें यश दिल्यास पुनः दिल्लीस जाऊं. नाहीं तरि दिल्ली सोडून परागंदा होऊं. तुमचे लष्करासन्निध उतरलों आहों. मुसलमानी बादशाहीची शरम ठेऊन बेजरब लढाईस भिडावें. बारग्यांची फौज दरवर्षी येऊन बादशहास इजा देऊन, घासदाण्याचे ऐवजीं खंडण्या घेतात, आणि रात्रंदिवस बादशहा दिलगीर होतात, हें दुःख सोसवत नाहीं. आपण बादशाहत करूं अथवा बारगे करतील हाच संकल्प!" तेव्हां सरदारांनीं तसलिमात करून, बिबीसाहेबांचा हुकूम घेऊन, एकदांच घोड्यांच्या अनीना उठवून मोहळांच्या माशा उठतात त्याप्रमाणें सर्वत्रांनीं उडी घातली. तोफा व बंदुका आणि बाणांच्या कैच्या व गरनाळा आदि करून अगदींच राहिल्या. तरवार चालती जहाली.

तेव्हां राव भाऊंनीं त्या रोहिल्या प्रमाणेंच उडी घातली. पहिल्या लढाईच्या वेळेस सव्वा चार लक्ष फौज गणतीस लागली होती. त्या आलीकडेस सर्व सैन्य लढायांत खपून तीस सहस्र घोडा स्वार शिलक राहिला. त्या सुद्धां भाऊसाहेबांनीं उडी घातली. तेव्हां [भाऊ] केवळ कल्पांतींचा आदित्य भासला. ग्रीष्म ऋतूच्या दिवसांत मेघाचे ढग उठतात आणि विद्युल्लता चमकून लागलीच नाहींशी होते, त्याप्रमाणें भाऊसाहेबांनीं संभ्रमांत उडी घातली ते समयीं सर्वांस दिसले. तिकडील खांसा अबदल्ली व मनसूरअल्ली व सुजातदौले, इराणीकडील नादिरशाह, तंबूरशाह वगैरे उरल्या फौजे सहित त्यांणींही उडी घातली. ते समयीं श्रीहरी त्या अमित्राकडील फौजेस सन्मुख जाहला. श्रीमंत[१३] पेशवे बहादूर यांस विन्मुख झाला. याजमुळें सर्व नाश जाहला.

हत्ती घोड्यांनीं व उंट तट्टांनीं संपूर्ण खंदक भरला. खंदक भरल्यावर जे लोक भिकारी होऊन अन्न अन्न करीत दुसरीं वेशधेंरून पुण्यास आले ते आले. कितीकांचे तोतये जहाले. हजारो हजार त्या कुरुक्षेत्रीं रणमंचकीं निजलेच राहिले. पुढें असा संग्राम होणें कठीण आणि अशा पुण्यभूमीस मरणही येणें कठीण. त्यांत धारातीर्थ भाऊसाहेब केवळ परशुराम अवतार, लढाईची या मृत्युलोकीं कीर्ति करून, मोठमोठ्या शैत्रूंचीं पारिपत्यें करूंनें, मरण काळपर्यंत नानासाहेबांची

---

८९. बेजरब=निर्भयपणें, धास्ती न खातां.

९०. बारगे=मराठे मागें पृ० १७ टीप १८ पहा.

९१. तसलिमात=प्रणाम, सलाम. प्र० ३ मध्यें ह्या शब्दाबद्दल "मान तुकावुन" असें आहे.

९२. अनीन=कण्ठरज्जु, लगाम.

१३–१३. हें वाक्य प्र० १ व २ मध्यें नाहीं.

१४–१४. हे शब्द प्र० १ व २ मध्यें नाहींत.

१५–१५. ह्याबद्दल '•शत्रूंचे नक्षे उतरून' असें प्र० ३ मध्यें आहे.

आज्ञा न उल्लंघितां, दररिकिबीसें तरवार फत्ते करून, जन्मप्रभृति जय संपादून शके १६८२ विक्रमनामसंवत्सरीं मंगळवारीं पौष शुद्ध २ अवतार संपविला. ते दिवशीं मागील चारघटिका दिवसास सूर्य असतांच अंधःकार पडला. रण रात्रीस हा कालपर्यंत घुमत असतें.

तें तहकीक वर्तमान एक बारनिशींनीं डाके बरोबर पुण्यास नानासाहेबांस लिहून पाठविलें. वर्तमान नानासाहेबांनीं श्रवण करून भाऊसाहेबांची बहुत खंती करूं लागले. रात्रंदिवस जेवितां व स्नान संध्येंत व कारभाराचे कचेरींत, व झोंपेंत भाऊ! भाऊ! म्हणून दचकून उठूं लागले. केवळ भाऊसाहेबांचें वेड लागलें. "हाय! हाय! भाऊ! माझे दृष्टीस केव्हां पडशील? केव्हां भेटशील? माझा पुत्र विश्वासराव गेला. त्याचें मला फारसें स्मरणही होत नाहीं. परंतु भाऊसाहेबांनीं मला मागें टाकून आपण स्वर्गवास केला. माझे अंधळ्याची काठी चोरून नेली! माझे धनाचीं चरू कोणीं चोरून नेला तो कळेना!! आतां प्रपंचांत राहून कांहीं एक नफा नाहीं. आतां देहत्याग करावा अथवा संन्यास घ्यावा अथवा वैराग्य घेऊन जिकडे भाऊसाहेब गेले तिकडे जावें. हा हेतु यापरता दुसरा विचार नाहीं. असा शोक जहाला."

तदनंतर सर्व कारभारी यांणीं परोपरी विज्ञापना केली. तथापि नानासाहेब शोकार्णवीं पडोन भ्रांत जहाले. अन्न, पाणी, तांबुल, विलास, नृत्य, कारभार व कोणत्याही गुणें करून व कोणत्याही विषयें करून मनीं शांत होईना. सबब पुणें मुक्कांमींहून दुसरी फौज पुणें संस्थानिंची होती ती सिद्ध करून, भाऊसाहेबांचें उसनें घ्यावें या कारणास्तव हिंदुस्थान प्रांतीं मोहिमेस चालले. कोण्या कारभाऱ्यांचें पुढें चालेना. रामचंद्रासाठीं भरतानें अयोध्यापूर सोडून नंदिग्रामीं राहून वैराग्यवत, उदास जहाले; तद्वत् राव नानांनीं आरंभिलें. मजल दर मजल करीत चालले. खेचेवाडे पर्यंत गेले. तेव्हां कोणे एके दिवशीं रात्रीं भोजन करून मजलसीस बसले असतां रायास भाऊसाहेबांचें स्मरण जहालें. तेव्हां गहिंवर येऊन अश्रुपात करूं लागले. इतक्या समयांत कोणी कलावंतिणी नृत्य करावयास आल्या. त्यांनीं उत्तम प्रकारचें गायन करून रायाची मर्जी सुप्रसन्न केली. तेव्हां साहेबांनीं म्हटलें कीं, "जी इच्छा असेल ती आज मागावी, मी देईन."

---

९६. दररिकीबीस=क्षणोक्षणीं, पुनः पुनः

९७. "तो दिवस शके १६८२ पौष शुद्ध ८ बुधवासर होता." असें भाऊ साहेबांच्या बखरींत आहे. (पृ० ११९.)

९८. "बारसनिसानें व वकिलानें" प्रत २.

९९. "माझे निधनाचे (निर्धनाचे!) धनाचा चरू०" प्र० २.

१००–१००. '०मुक्कामीं दुसरी फौज होती ती' प्र० २.

१. मजलस=सभा, कचेरी.

अशी आज्ञा जहाली तेव्हां त्या कलावंतिणीनें पुढें पदर पसरून अर्ज केला कीं, " आपण दक्षिणचे ब्राह्मण बादशाह, ज्या ठिकाणीं भाऊसाहेब गेले आणि गर्क जहाले तें ठिकाण आपण दृष्टीनें पाहूं नये. व खावंदानीं मोहिमेस स्वतां जाऊं नये. दुसरे सरदार पाठवून शत्रूंचीं पारिपत्यें करावीं. हेंच आम्हांस बक्षीस द्यावें. आणखी कोणे गोष्टीची इच्छा नाहीं. सर्व कांहीं खावंदाचे चरण-प्रतापें करून आम्हांस घरीं अनकूळ आहे." त्या समयीं पुरंदरे वगैरे ब्राह्मण मंडळीं कारभारी व मराठे व मुसलमान सरदार यांणीं रायास विनंती केली कीं, " महाराजांनीं इच्छा असेल तें मागावें, मी देतों, असें वचन दिलें; त्यापेक्षां हें बक्षीस त्या कलावंतिणीस देणें प्राप्त, अशा भागास गोष्ट आली. याजवर धनी समर्थ आहेत.". याप्रमाणें सर्वांचीं भाषणें रायांनीं श्रवण करून माघारां ढाला फिरविल्या.

फिरून स्वारी पुण्यास येऊन विक्षिप्त भाऊसाहेबांचे वियोगें करूनच जहाले. काम कारभार कार्याकारण होऊं लागले. गादीवैर बसणें त्याचाही त्याग केला. दिवसेंदिवस शरीर कृश झालें. इहिदे सितैनांत ज्येष्टमासीं नानासाहेबांनीं कैलास-वास केला.

भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे, यशवंतराव पवार व आपाजी जाधवराव व बापूजी बल्लाळ फडके वगैरे मंडळीचें ठिकाण लागलेंच नाहीं! विश्वासराव साहेब यांचा हत्ती प्रेतासुद्धां शत्रूंनीं वळवून नेला. आणि विश्वासराव साहेब यांचें स्वरूप गिलचे अबदल्ली व मनसूर अल्ली आणि सुजातदौले व इराणीकडील सरदारांनीं पाहून बहुत श्रम पावले, आणि म्हणूं लागले कीं, " असल्या मोहऱ्यास कोणीं गोळी घालून मारिला! जिवंत अंबारीसुद्धां धरून आणावयाचा होता. तुम्ही मारिला हें ठीक केलें नाहीं " असें म्हणून सर्वांनीं धरणीवर शरीरें टाकून हाय हाय! करूं लागले. कोणी आपल्या पदरानें अश्रु-द्ध पुसूं लागले. कोणीं मुखाशीं मुख लावूं लागले. तेव्हां शत्रूकडील सरदा-रांनीं तसलिमात केली कीं, " त्याजकडील लष्करांतून गोळी लागली आणि हक्क जहाले. याचा दोष आमचेकडे नाहीं." मग अबदल्ली वगैरे यांणीं कबर बांधावयास हुकूम दिला. तेव्हां अनुपगीर गोसावी, चैरणगीर गोसावी वगैरे

२. ढाला=निशाणें.
३. 'मसलत गादी०' प्र० ३. 'मसनद' याजबद्दल मसलत लिहिलसें वाटतें.
४. श्रम पावले=दुःखी जाहले.
५. 'अश्रु' प्रत १.
६. तसलिमात=प्रणामपूर्वक विनंति.
७. हक्क होणें=ठार होणें.
८. कबर बांधावयास=पुरावयास.
९. 'चरणगीर' हें नांव प्र० १ व २ मध्यें नाहीं. भाऊ साहेबांच्या बखरींत 'उमरावगीर' असें आहे. पृ० १२१ पहा.

रजपूत व रांगडे यांणीं अबदल्लीस अर्ज केला कीं, " आमचा हिंदूचा मुर्दा, त्यांत पेशवे बहादूर यांतील खांसा धनी, यांचे यडर्गे किंवा छत्री काय करणें ती आम्ही करूं. मुसलमानास ऐकंदर करूं देणार नाहीं. या विषयीं आम्ही सर्व हिंदु लढाईस मजबूत आहों, यांत अंतर नाहीं." अशी प्रत्युत्तरें गोसावी यांचीं वगैरे अबदल्लीव दिल्लीपत बादशहा वगैरे यांनीं ऐकून प्रेत त्यांचे हवालीं केलें.

पुरुषांत देखणा विश्वासराव साहेब किंवा बायकांत देखणी मस्तानीबाई साहेब, समशेर बहादूर यांची मातोश्री, अशीं दोन माणसें दक्षिणेत स्वरूपानें जहालीं. श्री० नानासाहेब अंशधारी पुरुष, त्यांत शाहू महाराज छत्रपती यांचा वरद हस्त मस्तकीं, तेणेंकरून सर्व पेशव्यांचे वंशांतील पुरुष जय संपादितच आले. शेलके घोडे व शेलके माणूस व शेलके हत्ती, शेलक्या सांडणी साठ कोश नित्य चालणार व शेलके जवाहीर व शेलकी तरवार व शेलक्या तोफा वगैरे शेलकें साहित्य सोनपत पानपत कुंजपूर व दिल्ली वगैरे ठिकाणीं सर्वस्व बुडालें. कितीकांचीं घरें बसलीं. कितीकांच्या नकला[13] जहाल्या. कितीक पुरुष शिपाईगिरीचे अहंकारी ते बद्रिकाश्रमास वगैरे पवित्र जागां तपस्वी तपश्चर्येस गेले. कितीक हातापायांनीं अधू जहाले आणि भाऊबंद लढाईंत गर्क जहाले, आतां देशीं काय जावें, या कारणास्तव गंगाप्रवाहीं व यमुनाप्रवाहीं कितीकांनीं घालून घेतलें. कितीकांनीं राज्यलोभें प्रयागीं जाऊन करवत घेतले. कितीक आभर जहाले. कितीक दरिद्री जहाले. ते पत्रीं कोठवर लिहावे !

ऐके बारनिस शत्रूकडील व श्रीमंतांकडील यीं उभयतांच्यीं दिनचर्येचें वर्तमान दफात्यास चिटणीसांनीं बार केली त्यांची संगत पाहून, कच्चा मजकूर सेवेशीं निवेदन करावयाकरितां यथामतीनें बखर सजवून सेवेशीं पाठविली आहे. शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे माहे फाल्गुन शुद्ध ५ मंदवासर मुक्काम पुणें. मागून नवल विशेष वर्तमान होईल तें सेवेशीं सेवक निवेदन करतील.

---

१०. एकंदर=बिलकुल.

११. " ०आम्ही सर्वही लढाईस० " प्रत ३.

१२. 'यशधारी' प्र० १ व २. परंतु 'य' अक्षर 'अ' बद्दल चुकून पडलें असावें.

१३. नकला झाल्या=निर्वंश झाले.

१४. पुढील जन्मीं राज्य मिळावें एतदर्थ करवतानें आपलें शरीर कापविलें.

१५. 'नकला जाहल्या०' पासून तों या शब्दापर्यंत मजकूर प्र० ३ मध्यें नाहीं.

१६-१६. हे शब्द प्र० १।२ मध्यें नाहींत.

१७. दफातें=स्मरण वही. ह्या वहींत ज्या ज्या गोष्टी घडतील त्या टिपून खेरीज पत्रें व इतर कागदही बार करून ठेवावयाचे.

१८-१८. याजबद्दल प्र० ३ मध्यें " शके १६८३ वृषनाम संवत्सरे फाल्गुन शु॥ ५ मंदवार " असें आहे. मागें उपोद्घातांत 'फाल्गुन शुद्ध १५ पौर्णिमा' असें आहे तें चुकीनें पडलें गेलें.

कालोऽनुकूल इह नः क्षयकृद्रिपोस्ते
यात्रा मता मम यदिच्छसि तत् कुरुष्व ॥ ५३ ॥
निज़ामभूपो विशिखाधिनाथस्तदोचितां वाचमुवाच जीनः
मदीयतातेन पुराभियाता द्विजाः प्रजिग्युः प्रबलाः पुरा तम् ॥ ५४ ॥
पुरा जितं कैरपि मां युवानं रणाजिरे जिग्युरमी सपत्नाः ।
जराजितं मां हि जयेयुरेते किमत्र चित्रं युवराजमुख्याः ॥ ५५ ॥
अथापि मन्त्रिन् क्षमसे यदि त्वं समिद्रथस्यास्य धुरं वोढुम् ।
निवेद्य शत्रोः सचिवे तदेतद् यतस्व युद्धोद्यमनेऽचिरेण ॥ ५६ ॥
तथेति प्रतिज्ञाय सर्वं स वक्ता निजानीकिनीपान् धनैस्तोषयित्वा ।
धनागारकोशं विलोक्य प्रजज्ञे रिपोर्मंत्रिणो भिक्षुकत्वं दुरन्तम् ॥५७॥
तुरङ्गिणो ये रथिनः क्रमेलपालाश्च दन्तावलिनः प्रवीरम् ।

अखिलाऽपि भूमिः अक्रामि आक्रांता । इह अस्मिन् विषये नः कालः अनुकूलः अस्तीति शेषः । ते रिपोर्माधवस्य क्षयकृत् कालः । उभयोः सेनापतयोर्दिवंगतत्वात् नानाभिधस्य मंत्रिणः तु अवीरत्वादिति भावः । अतः मम यात्रा मता । यदिच्छसि तत् कुरुष्व । त्वं निग्रहानुग्रहसमर्थः अहं तु सूचनामात्रकरणे समर्थोऽस्मीति भावः ॥ ५३ ॥

अथ निज़ामभूपतिराह निज़ामेति । जीनः जीर्णः । जीनो जीर्णो जरन्नित्यमरः । विशिखानां यवनानां नाथः निज़ामभूपः तदा उचितां इति वाचं उवाच । इति किं । मदीयतातेन पुरा अभियाताः प्रबलाः द्विजाः तं प्रजिग्युः जितवंतः ॥ ५४ ॥

पितुर्वृत्तं निवेद्य स्ववृत्तमाह पुरेति । अमी सपत्नाः ब्राह्मणाः पुरा पूर्वं कैरप्यजितं तरुणं मां रणाजिरे जिग्युः । युवराजः प्रतिनिधिः मुख्यः येषां ते युवराजमुख्याः गूढाशयस्तु युवराजः तरुणाधिपः अतितरुणः शत्रुरहमतिवृद्ध इति । जरया जितं मां जयेयुरत्र किं चित्रं । न किंचिदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथेति । हे मंत्रिन् त्वं अथापि एवं सत्यपि समित् संग्रामः स एव रथः तस्य धुरं वोढुं क्षमसे यदि तर्हि शत्रोः सचिवे तदेतत् युद्धोद्यममित्यर्थः । निवेद्य कथयित्वा। एतेन ते अपि संनद्धा बभूवुरिति भावः । युद्धोद्यमने अचिरेण यतस्व ॥ ५६ ॥

तथेति । वक्ता सः मशीरः तथेति तथास्तु इति स सर्वं प्रतिज्ञाय अंगीकृत्य निजाः ये अनीकिनीपाः सेनापतयः तान् धनैः तोषयित्वा धनस्य यत् अगारं गृहं तत्र कोशं अर्थराशिं विलोक्य रिपोर्माधवस्य मंत्रिणः नानाख्यस्य दुरंतं यावज्जीवमित्यर्थः । भिक्षुकत्वं प्रजज्ञे । नानाख्यं भिक्षुं विधाय काशींप्रति प्रेषयिष्यामीति प्रतिज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तुरंगिण इति । ये तुरंगिणः अश्वारोहाः ये रथिनः क्रमेलपालाः उष्ट्रवंतः दंता-

पदातयो गौरमुखा असङ्ख्या इवाययुः सागरमाशु नद्यः ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवकाव्ये कलिविलासे पुरुषोत्तमपंडितविरचिते सप्तदशश्चमत्कारः ॥

अष्टादशश्चमत्कारः

स्वसखलेखसमीरसमेधितो द्विजसमाजपतिप्रियपावकः ।
स रुरुचे समिदुद्गतकान्तिभृद् भृतनिजोवनिभृत् सुखकारकः ॥ १ ॥
द्विजपतिर्द्विजराजसमद्युतिर्धृतिमता सचिवेन नयान्वितः
स जगदे जगदेकधुरन्धरो धरधरांशभवो भवनेऽजने ॥ २ ॥

बलिनो गजारोहा असंख्याः गौरमुखाः पदातयश्च सागरं नद्य इव प्रवीरं निजामं आशु आययुः ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयंकृतायां काव्यप्रकाशिकायां सप्तदशश्चमत्कारः ॥१७॥

श्रीगणेशाय नमः । अथ श्रीमन्माधवस्यं युद्धोद्यममवतारयति स्वसखेति । स्वस्य यः सखा सचिवः भाग्यनगरवर्ती शत्रुमताभिज्ञानार्थं निरंतरं स्थापितः तस्य यः लेखः पत्रं युद्धोद्यमरूपं सः समीर इव वायुरिव स्वसखलेखसमीरः तेन समेधितः वर्धितः अन्यत्र स्वस्य सखा मित्रं लेखो देवः स चासौ समीरश्च स्वसखलेखसमीरः । लेखा अदिति नंदना इत्यमरः । तेन समेधितः वर्धितः समिति संग्रामे विषये या उद्गता कान्तिः क्षात्रं तेजः तद्बिभर्तीति तथोक्तः । अन्यत्र समिद्भिः काष्ठैः उद्गता या कान्तिः तेजः तां बिभर्तीति तथोक्तः । भृताः पोषिताः निजाः स्वकीयाः ब्राह्मणा इत्यर्थः येन सः । अन्यत्र भृताः निजा देवा येन सः । यजमानेन तत्तद्देवतामुद्दिश्य स्वस्मिन् प्रक्षिप्तं यद्धविस्तस्य समर्पणेन जनिभृतां सर्वेषां प्राणिनां यत् सुखं तस्य कारकः । यस्य राज्ये सर्वेऽपि सुखिनः न तु ब्राह्मणा एवेत्यर्थः । अन्यत्र जनिभृतां प्राणिनां सुखं जाठराग्निरूपेण भक्षितान्नं सुखेन पचनं करोतीति तथोक्तः । सः द्विजसमाजस्य ब्राह्मणसमूहस्य पतिः पालको नानाख्यो मंत्री तस्य प्रियः इष्टः श्रीमन्माधवः सः पावक इव अग्निरिव । अन्यत्र द्विजसमाजपतिः यागकृद्यजमानः तस्य प्रियः स चासौ पावकश्च द्विजसमाजपतिप्रियपावकः रुरुचे दिदीपे संतप्तोभूदित्यर्थः विशिखस्य युद्धोद्यमश्रवणेन भृशं क्रुद्धोभूदिति भावः । रुचदीप्तावभिप्रीतौ चेत्यतः कर्तरि लिट् ।१-

द्विजेति । धृतिर्धैर्यं यस्यास्तीति धृतिमान् तेन धृतिमता । धृतिर्योगांतरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु इति विश्वः । सचिवेन नानाख्येन । नयेन नीत्या अन्वितः युक्तः । द्विजराजेण चंद्रेण समा द्युतिर्यस्येति द्विजराजसमद्युतिः जगतः एकधुरंधरः । धरो गोवर्धनस्तस्य धरो धर्ता श्रीकृष्णः तस्य अंशेन भवः उत्पन्नः सः माधवः नास्ति

यवनपो वनपो मृगराडिव स्वत्रसतेर्वसतिं करिसंहतेः
निनदनादितदिग्वदनः पुनः समुपसर्तुमिहोत्सहते ह ते ॥ ३ ॥
वच उवाच चिरं स विचिंतयंश्चरितमात्मकुलोचितमंञ्चितम्
सचिव दुर्विषहोऽपि स केसरी करिवरैर्बहुशो भुवि पातितः ॥ ४ ॥
कथमिदं भवितेति न मन्यतां नरवरो हि नरादमजीघनत्
सुरवराधिपतिर्भगवान् क्षणाद् गिरिमणुं कुरुतेऽणुमथो गिरिम् ॥ ५ ॥
सकलसैनिकपालकनायकः स किल दौलत इत्यभिधां दधत्
क्षणत एनमरिं विनिपातयेत् किमुत ते सकला यदि संयुताः ॥ ६ ॥

जनो यस्मिन् तत् अजनं तस्मिन् जनवर्जिते। षट्कर्णोभिद्यते मंत्र इति मंत्रगोपनार्थं इत्यर्थः भवने गृहे इति जगदे उक्तः। गदेः कर्मणि लिट् ॥ २ ॥

अथ नानाख्यः मंत्री माधवस्य धैर्यविलोकनार्थं यवनाधिपस्य पराक्रममाह यवनेति। निनदेन शब्देन नादितानि दिशां वदनानि येन सः यवनपः निजामः वनं पातीति वनपः मृगराट् सिंहः स्ववसतेः स्ववासस्थानात् करिसंहतेः वसतिमिव ह इति खेदे पुनः पुनः इत्यनेन पूर्वं स आगतः तेन स्थलमिदं दृष्टं दग्धं चातः तस्यागमने भीतिर्नास्तीति सूचितं। इह अस्मिन् त्वदीयावसरे ते वसतिं पुण्यनगरीं गंतुं उत्सहते इच्छति ह इति खेदे ॥ ३ ॥

माधवस्तु मंत्रिणा रिपौ सिंहत्वं स्वस्मिन् गजत्वं आरोपितं तन्निशाम्य उत्तरमाह वच इति त्रिभिः। वच इति। सः माधवः आत्मकुलोचितं अंचितं पूजितं चरितं चिरं स्वावकाशं विचिंतयन् सन् वचः उवाच हे सचिव प्रधान दुर्विषहोऽपि सः केसरी सिंहः करिवरैः गजेंद्रैः मत्पूर्वजैरित्यर्थः बहुशः बहुवारं। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस् प्रत्ययः। भुवि पातितः। यदा यदा स आगतः तदा तदा मत्पूर्वजैरेव पराजित इति भावः ॥ ४ ॥

कथमिति। इदं गजैः सिंहनिपातनं कथं भविता इति न मन्यतां। हि यस्मात् कारणात् नरवरो रामः मनुष्य इत्यर्थः। नरान् मनुष्यान् अत्तीति नरादः रावणः राक्षसः तं अजीघनत् हतवान्। हंतेर्णिजंतात् च्लेश्चङि द्वित्वे रूपं। अत्रार्थे लोकोक्तिं प्रमाणयति। सुरवराधिपतिर्भगवान् विष्णुः क्षणात् गिरिं पर्वतं अणुं सर्षपप्रायं कुरुते अथो अनंतरं अणुं सर्षपं गिरिं पर्वतं कुरुते ॥ ५ ॥

सकलेति। दौलत इति अभिधां नाम दधत् सः सकला ये सैनिकाः तेषां पालकः तेषां नायकः स्वामी क्षणादिति क्षणतः एनं अरिं विनिपातयेत् ते सकलाः सेनापतयः यदि संयुताः तर्हि विनिपातयेयुरिति किमुत किमु वक्तव्यं ॥ ६ ॥

---

१ "नोऽधुना" इति वा पाठः २ "धावरः" इति वा पाठः

अनुक्रमणिका

नाना त्रिशक्तिरुचिरार्थपरिप्लुतं तद्
वाक्यं विभोर्विविधयुक्तियुतं निशम्य ।
प्रावीवदत् स च पुनः समरामरेज्या-
भारं निधाय किल सैनिकनाथनाथे ॥ ७ ॥
गाधेस्तनूजेन विसृष्टिकर्त्रा तपोविहीनान् विविधास्त्रमूढान् ।
नृपान् समीक्ष्यास्त्रिजयेऽपि शक्तास्तोफाः कृता दारुविपूर्णगर्भाः ॥ ८ ॥
तुफोति हिंसार्थकधातुजन्मा पचाद्यचि स्त्री महती लघुश्च ।
सा मध्यमा धातुसमूहजाता लौही च पर्जन्यनिनादशब्दा ॥ ९ ॥
औणादिके दारयतेरुणि स्त्री दारुः प्रभो लोकत एव लिङ्गम् ।
निर्दग्धमूलैर्धुमणेश्च गंधो भौमेन युक्तो लवणेन सा स्यात् ॥ १० ॥

नानेति । नानाख्यः मंत्री स्वरादिवत् अव्ययं, इदं अव्ययादाप् सुप इति सुपो लुक् । तिस्रश्च ताः शक्तयः च त्रिशक्तयः प्रभुमंत्रोत्साहाख्याः ताभिः रुचिरः सुंदरो योऽर्थः तेन परिप्लुतं व्याप्तं । यद्वा तिस्रः शक्तयः यस्मिन् तत् त्रिशक्ति इत्येकं पदं विविधाः या अनेकाः या युक्तयस्ताभिर्युतं तत्पूर्वोक्तं विभोर्माधवस्य वाक्यं निशम्य । निजसैनिकनाथनाथे दौलताभिधे समरः संग्रामः स एव अमरेज्या यागः तस्याः भारं निधाय । शत्रुपराजयस्त्वयैव कर्तव्य इति निवेद्य पुनश्च प्रावीवदत् उक्तवान् । स्वार्थणिजंतात् वदेर्लुङ्श्चङि द्वित्वे रूपं ॥ ७ ॥

अथ युद्धसामग्री का वा अपेक्षितेति प्रष्टुमिच्छंतं प्रभुः स्वयमेव आह गाधेरिति । विसृष्टिः प्रतिसृष्टिः तां करोतीति विसृष्टिकर्ता तेन गाधेस्तनूजेन विश्वामित्रेण नृपान् तपोविहीनान् अत एव विविधास्त्रमूढान् समीक्ष्य । आस्त्रिणां अस्त्रवतामपि जये शक्ताः समर्थाः दारुणा चूर्णविशेषेण पूर्णः गर्भो यासां ताः तोफाः कृताः ॥ ८ ॥

तोफेति शब्दः संस्कृतः वाऽसंस्कृत इति संदेहे तस्य निरुक्तिपूर्वकं तोफायास्त्रैविध्यमाह तुफेति । पचादिश्चासावच् च पचाद्यच् तस्मिन् कृते सति तुफतुफ हिंसार्थो इति हिंसार्थकाद्धातोर्जन्म उत्पत्तिर्यस्याः सा तोफा भवति तोफति हिंसतीति तोफा । अचि लघूपधलक्षणे गुणे टाप् प्रत्यये च कृते स तोफाशब्दः अन्वर्थः संपन्नो भवतीत्यर्थ स्त्रीलिंगे अयं शब्दः अत्र प्रमाणमनुपदमेव वक्ष्यामि । एवं नामनिरुक्तिमुक्त्वा तस्याः स्वरूपं त्रिप्रकारकमाह । सा तोफा महती मध्यमा लघुश्च लघुशब्दात् गुणवाचकात् वोतो गुणवचनादिति विकल्पान्ङीबभावः । किं विशिष्टा सा । पर्जन्यो मेघः तस्य निनाद इव शब्दो यस्याः । पुनः किंविशिष्टा । धातूनां सुवर्णादीनां समूहः संघस्तस्माज्जाता । लोहस्य इयं लौही च भवति । लोहशब्दादिदमर्थेऽणि ॥९॥

दारुविपूर्णगर्भेत्युक्तमतः दारुशब्दनिरुक्तिपूर्वकं तस्याः कृतिमाह औणादि-

१ " निज " इति वा पाठ

निपातकालावधि रोरवीति शब्दार्थकस्तद्बणतेः स बाणः।
दशाधिकान् हन्ति रणाङ्गणेऽसौ दारूदरो लोहमयः स दण्डः ॥ ११ ॥
लक्ष्यैकदेशः किल बिन्दुरुक्तस्तं हन्ति यस्मादिह बिन्दुखेति।
मुखाग्रबिन्दुस्तमनुसृता वा यतः शरव्यं हरतीति सोक्ता ॥ १२ ॥
शकटरोहितयन्त्रचयावलिस्तव विभो रणमूर्धगता सती।
अतनुमप्यतनुं तनुयात् कथासमवशेषमलं कनकाचलम् ॥ १३ ॥

क इति। दारयतेः दृ विदारणे इति धातोः उणि उण् प्रत्यये कृते सति दारुर्भवति दारयति नाशयतीति दारुः अन्वर्थो दारुशब्दः संपन्नो भवतीत्यर्थः। स्त्रीलिंगे। ननु-कोशादिप्रमाणाभावात् स्त्रीलिंगत्वं कथमित्याह। हे प्रभो लोकत एव लिंगं लिंगं निर्णेयं। लोके हि दारुरानीता दारुः स्थापिता इति व्यवहाराज्ज्ञेयं। यथाह भगवान् भाष्यकारः। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। अथ कृतिमाह निर्दग्धेति। द्युमणेः रवेः निर्दग्धानि यानि मूलानि तैः ‡रविमूलाशीखित्रैरित्यर्थः भूमेः इदं भौमं तेन भौमेन लवणेन च युक्तः गंधः गंधकः सा स्याद्दारुः स्यात् ॥ १० ॥

निपातेति। सः लोके प्रसिद्धः बाणः यत् निपातस्य पतनस्य यः कालः सः अवधिर्यथा स्यात्तथा रोरवीति पुनः पुनः रौति रोरवीति पुनः पुनः शब्दं करोतीत्यर्थः तत्तस्मात् शब्दः अर्थः यस्येति शब्दार्थकः समासांतः कः बणते बेणधातोर्बाणः भवतीति शेषः। बणति शब्दं करोतीति बाणः। बणेत्यपि केचित्पठंतीत्युक्तात् बणधातोरणि रूपं। एवं संज्ञामुक्त्वा संज्ञिनः स्वरूपं कृत्यं चाह दशेति। दारुः उदरे यस्येति दारूदरः लोहप्रचुरः लोहमयः सदंडः दंडेन सहितः सदंडः असौ बाणः रणांगणे दशाधिकान् हंति दशभ्योधिकाः दशाधिकाः वीरांस्तान् हंति नाशयति ॥ ११ ॥

अथ बिंदुखाशब्दनिरुक्तिमाह लक्ष्येति। लक्ष्यस्य शरव्यस्य वेध्यस्येति यावत्। यः एकदेशः एको भागः बिंदुरुक्तः तं यस्मात् हंति तस्मादिह अस्मिन् लोके बिंदुखेति संज्ञेत्यर्थः। बिंदुं खनतीति बिंदुखा। बिंदूपपदात् खनु अवदारणे इत्यस्मात् धातोरौणादिको ड प्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः। यद्वा। मुखस्य अग्रं मुखाग्रं तस्मिन् यः बिंदुः लोके मक्षिकेति प्रसिद्धा तां अनुसृता सती शरव्यं लक्ष्यं हरतीति सा बिंदुखा उक्ता बिंदुना खनतीति बिंदुखा। यद्यपि इदं कृत्यं वीरस्य वेद्धुः तथापि काष्ठानि पचंतीतिवत् सौकर्यातिशयात् बिंदुखायामारोपितं ततः इयं निरुक्तिः संपन्ना ॥ १२ ॥

शकटेति। हे विभो माधव। तव शकटेषु रोहिता आरोपिता या यंत्रचयानां आवलिः पंक्तिः। रणमूर्धगता सती। न तनुः अतनुः तं अतनुं महांतं कनकाचलं नास्ति तनुः शरीरं यस्येत्यतनुः तं अतनुं अशरीरं अत एव कथैव समवशेषो

४ "उत्थान" इति वा पाठः ५ "तो" इति वा पाठः. * महाराष्ट्र भाषायां "डह" इत्याख्यस्य. ‡ महाराष्ट्र भाषायां "कोळसे" इति प्रसिद्धैः

क्षणे क्षणे दौलतसैन्यपालयन्त्राग्र्यवक्त्राम्बरतः सहस्रम् ।
अयोमयास्तप्ततराः कराला गोला विनिर्यान्ति कपित्थतुल्याः ॥ १४ ॥
अनादरो होड इति प्रसिद्धो रिपोर्विधत्ते समसौ रणे यत् ।
ततो ह्ययं होळकरोपनामा पताकिनीनामधिपस्तवास्ते ॥ १५ ॥
पनसोपमलोहगोलकाः पनसास्तैः प्रहरन्ति यद्रिपून् ।
तव पानसिकाभिधा इमे किल जेष्यन्ति रिपोरनीकिनीम् ॥ १६ ॥
तोफाकृत्यनियोजितास्तव विभो ये पानसे नामका
वीरा भूमिसुराः सुरा इव सुरापारिक्षये दीक्षिताः ।
सृष्टचन्ताम्बुधयो जगत्त्रयमिव क्रोधोपतापाकुलाः

यस्य सः तं कथासमवशेषं अलं अत्यंतं तनुयात् कुर्यात् ॥ १३ ॥

स्वकीययंत्रमाहात्म्यमुक्त्वा सेनापतेर्यंत्राणां त्वरामाह क्षणे इति । दौलतो यः सैन्यपालः सेनापतिः तस्य यंत्राग्र्याणि यंत्रश्रेष्ठानि तेषां वक्त्राणि मुखानि तेषां अंबरतः अवकाशतः क्षणे क्षणे सहस्रं सहस्रसंख्या । एतेन त्वरा द्योतिता । अयस्मयाः लोहमयाः यद्यपि अयस्मयादीनि छंदसीति एतस्य छंदसि साधुत्वं तथापि निरंकुशाः कवयः यद्वा अयोमया इति पाठ्यं । कपित्थतुल्याः कपित्थप्रमाणाः तप्ततराः करालाः भयंकराः गोलाः गोलकाः रणे संगरे विनियांति गच्छंति ॥ १४ ॥

अथ होळकराख्यस्य सेनापतेर्नामनिरुक्तिमाह अनादर इति । यद्यस्मात् असौ सेनापतिः हुडु होडृ अनादर इति धातोरुत्पन्नः होड इति शब्दः अनादर इति प्रसिद्धः । रणे संग्रामे रिपोः तं होडं अनादरं विधत्ते करोति ततः होळकरोपनामा डलयोरभेदादिति भावः । तव पताकिनीनां अधिपः आस्ते ॥ १५ ॥

अथ पानसिकशब्दनिरुक्तिमाह पनसेति । पनसानां फलानि पनसानि फलेलुक् तानि उपमा येषां ते पनसोपमाः स्थौल्ये पनसफलतुल्याः इति अर्थः पनसोपमा ये लोहगोलकाः ते लक्षणया पनसाः तैः तोफांतर्गतैरित्यर्थः रिपून् प्रहरंति यत् तस्मात् पानसिका इति अभिधा येषां ते पानसिकाभिधाः पनसाः प्रहरणं येषां ते पानसिकाः पनसशब्दात्प्रहरणमिति ठक् प्रत्यये रूपं ते पानसिकाभिधाः तव रिपोः शत्रोः अनीकिनीं सेनां जेष्यंति अभिभविष्यंति किल । जि जि अभिभवे इत्यस्य रूपं न तु जि जये इत्यस्य तस्य अकर्मकत्वात् ॥ १६ ॥

पटवर्धनसंज्ञानिरुक्तिपूर्वं तेषां पराक्रममाह यश इति । ये तवेत्यध्याहारः यश एव पटः वस्त्रं तत् वर्धयंति ते वर्धयंतः अतः पटवर्धनसंज्ञकाः संति सेनापतय इत्यर्थः ।

---

६ " अयस्मया " इति वा पाठः ७ " कराः " इति वा पाठः ८ " रणे " इति वा पाठः ९ "अनादरं " इति वा पाठः १० " यदयं नितान्तम् " इति वा पाठः ११ " पानसनामधेयका विजयेरन् रिपुवाहिनीं क्षणात् " इति वा पाठः

सर्वां शत्रुपताकिनीमुपगतां संमज्जयेयुः क्षणात* ॥
यशःपटं वर्धयन्तः पटवर्धनसंज्ञकाः ।
अगस्त्यांस्तानहं मन्ये रिपुसेनांबुधेस्तव ॥ १७ ॥
रास्तेऽन्ये तु धनान्विता इति धनाधिक्यावबोधार्थकं
यद्वाक्यं धनिनो धनस्य गदितं पूर्वैरभेदेन यत्
रास्तेनामधरा धनेन च बलेनाप्यन्वितास्ते हिता
हन्युस्तानहितान् द्विजाधिप वृका मेषानिवैतेऽखिलाः ॥१८॥
किं कर्तव्यं क्व गन्तव्यमिति शत्रूनपाठयन्
यस्मात् तस्मादिमे वीराः पाठनादिकराः स्मृताः ॥ १९ ॥
प्राग्दिग्भवः सकलराजवरप्रपूज्यो यस्याज्ञयैव यतसे यतसेवकस्त्वम्
बाणैर्दहेच्छिखिशिखैरभितः[१२] क्षणेन सेनातृणौघममितं किल दुर्जनस्य२०॥
यो गुर्जरेषु विषयेषु वसत्यखण्डमाखण्डलादिसदृशानपि जेष्यतीह
भूपाधिपस्य यश उज्ज्वलमत्र तन्वन् वायुर्घनौघमिव वारयिता स एनम्

अहं तान् पटवर्धनान् रिपुर्यवनः तस्य सेनैव अंबुधिः समुद्रः तस्य अगस्त्यान् मन्ये अंबुधेरित्येकवचनेन अगस्त्यानिति बहुवचनेन अगस्त्यतुल्यानां सर्वेषां तेषामेकः सेनांबुधिरगणनीय इति भावः ॥ १७ ॥

अथ रास्तेशब्दनिरुक्तिपूर्वं तेषां पराक्रममाह रास्ते इति । ते वीराः राः धनमेव । रैस्त्रियां धने इत्यमरः । अन्ये तु धनेन अन्विताः युक्ताः इति पूर्वैः प्राचीनैः कैश्चिद्धनाधिक्यस्य अवबोधनार्थकं धनिनः धनस्य च अभेदेन गदितं अतः रास्तेनामधरा धनेन च बलेन च सैन्येन चान्विताः ते हिताः एते वीराः हे द्विजाधिप वृकाः मेषानिव तान् अहितान् हन्युः ॥ १८ ॥

अथ पाठनकराभिधानां संज्ञानिरुक्तिमाह किमिति । इमे वीराः यस्माद्धेतोः शत्रून् किं कर्तव्यं क्व गंतव्यमित्यपाठयन् तस्माद्धेतोः पाठनादिकराः पाठनशब्दः आदिः उच्चारणे येषां ते पाठनादयः पाठनादयश्च ते कराश्च पाठनादिकराः पाठनकराख्याः इत्यर्थः स्मृताः एतेन पराक्रमोऽपि दर्शित एव ॥ १९ ॥

प्राग्दिग्भव इति । यताः नियमिताः सेवकाः येन सः त्वं यस्य आज्ञयैव यतसे यत्नं करोषि । सकलराजवरप्रपूज्यः सः प्राग्दिग्भवः नागपुराधिपः राजा शिखिनो वन्हयः त एव शिखा येषां ते शिखिशिखाः तैः बाणैः दुर्जनस्य अमितं सेनातृणौघं अभितः दहेत् शिखिशिखाभिरसाविति पाठे शिखिशिखाभिः बाणैः इति अभेदेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ २० ॥

अथ निंबाळकरसंज्ञानिरुक्तिं लोके निंबाळकर इति प्रसिद्धानां तेषां पराक्रममाह

* एकस्मिन् पुस्तके इदमधिकं पद्यं वर्तते. १२ "शिखाभिरसौ" इति वा पाठः

कर्णं प्रदानेन नयेन धर्मं धनेन देवं धनदं जिगाय
भीष्मं प्रतापेन स एष वीरो जेता रिपोरस्य गुणैकधाम
प्रतिपथं प्रचरंति पुरः सदा यदथ तस्य सुगानपरा नराः
तदिह गायकवाङ्मयमुच्यतेऽथकनभात्रकरी जनमूढता *
दारान् बालवियोजितान् प्रतिरणं कुर्वन्ति यत्त्वाद्विपो-
र्निर्बालादिकराभिधास्तत इमे हंतार एतच्चमूम्
सर्वैर्वीरवरैः समेत्य पुरतो यातु प्रभो दौलतः
सेनानीकपपालको रिपुजये यो मध्यमः पांडवः ॥२१॥

उस्क्त्वा स इत्थं द्विजराजमेनं नानाभिधो मन्त्रिवरार्चिताङ्घ्रिः
प्रस्थापयामास सहस्रतोकं तं दौलतं सैन्यपसङ्घयुक्तम् §
निजामं निजं मन्दिरं यापयित्वा मशीरं ससीरानुजो रुक्मिराजम्
भटानां समाजादजामाजहेव त्वदग्रे सदंग्र्येश[13] पश्यानयामि ॥ २२ ॥
स इत्थं वचो दौलतः सैन्यपालो लपित्वा च नत्वा प्रतस्थे स्थितः सन् ।
करीन्द्रे महेंद्रस्य काष्ठां लघिष्ठां प्रकुर्वन् जिजैर्यंत्रसंघैर्गरिष्ठैः[14] ॥ २३ ॥

दारानिति । यत्त्वाद्विपोः दारान् प्रतिरणं बालैः केशैः वियोजितान् रहितान् कुर्वंति ततस्मान्निर्बालशब्दः आदिः प्रथमं उच्चारणे यस्य स चासौ करश्च निर्बालादिकर. निर्बालादिकरः इति अभिधा येषां ते निर्बालादिकराभिधाः इमे एतस्य चमूं हंतारः । प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति । हे प्रभो यः रिपुजये मध्यमः पांडवः अर्जुनः सः सेनानीकपपालकः दौलतः सर्वैः पूर्वोक्तैः वीरवरैः समेत्य पुरः अग्रे प्रयातु ॥ २१ ॥

अथ द्वाभ्यां दौलतस्य सेनापतेः प्रयाणमाह निजाममिति । साधुषु अग्र्याः श्रेष्ठाः सदग्र्याः तेषां ईशः एतेन तव पुण्यपुरुषस्य महिम्नैव सर्वं सेत्स्यतीति सूचितं । निजामं यवनं निजं स्वकीयं मंदिरं यापयित्वा संप्रेष्य मशीरं तन्मंत्रिणं सीरेण लांगलेन सहितः ससीरः बलरामः तस्यानुजः कृष्णः रुक्मिराजमिव यद्वा अजानां अवीनां समूहः आजं तत् हंतीति आजहा वृकः अजामिव भटानां वीराणां समाजात् त्वदग्रे आनयामि पश्य ॥ २२ ॥

स इति । सः दौलतः सैन्यपालः सेनापतिः इत्थं वचः लपित्वा स्पष्टमुक्त्वा । रप लप व्यक्तायां वाचि । अनंतरं नत्वा करींद्रे स्थितः सन् प्रतस्थे । किं कुर्वन् महेंद्रस्य काष्ठां प्राचीं दिशं । दिशस्तु ककुभः काष्ठा इत्यमरः । अतिशयेन गुरूणीति गरिष्ठानि तैः गुरुशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । निजैर्यंत्र-संघैर्लघिष्ठां अतिशयेन लघुरिति लघिष्ठा तां अल्पां । अतिशयार्थे इष्ठन् प्रत्ययः । प्रकुर्वन् ॥ २३ ॥

* एकस्मिन् पुस्तक इमानि त्रीणि पद्यान्यधिकानि वर्तते. १३ "सदग्रेश" इति वा पाठः
§ एकस्मिन् पुस्तक इदमधिकं पद्यमस्ति. १४ "महिष्ठैः" इति वा पाठः

सुभूषिते दन्तिनि विप्रराजः स्थितः प्रतस्थे स्थितिकृज्जनस्य
अमात्यनाथाङ्गिरसानुयातो यशोमयूखैर्धवलीकृताशः ॥ २४ ॥
अन्ये होळकरादयोपि सकलाः सैन्यैः स्वकीयैर्वृता
निर्यान्ति स्म पुरः पुरः सुरपुराद्गीर्वाणसङ्घा इव
हृष्टाः पुष्टतुरङ्गवाहविगताश्छत्त्रैस्तथा चामरै-
र्बर्हैश्चापि कलापिनामनुसृता नानातपत्रैरपि ॥ २५ ॥
कूलङ्कषायाः स सिनाभिधायाः खर्याश्च मध्ये पृतनां स्वकीयाम्
अवासयद्यां सुरनिम्नगेव बभौ सरिद्युग्मगता तता सा ॥ २६ ॥
निजामभूपो द्विगुणेन युक्तः सैन्येन वीरैर्विशिखैरसङ्ख्यैः
धनेन धान्येन च वृद्धिभाजा विनिर्ययौ भाग्यपुरात् समन्त्री ॥ २७ ॥

अथ माधवरायस्य प्रयाणमाह सुभूषित इति । जनस्य स्थितिं पालनं करोतीति स्थितिकृत् विष्ण्वंशत्वादिति भावः । अन्यत्र अमृतकिरणत्वादिति भावः । अमात्य नाथो नानाभिधो मंत्री स एव अंगिरा बृहस्पतिः तेन अनुयातः यशांस्येव मयूखा तैः धवलीकृताः आशाः येन विप्राणां राजा माधवः अन्यत्र चंद्रः सुभूषिते दंतिनि स्थितः सन् प्रतस्थे । रूपकालंकारः ॥ २४ ॥

अन्ये इति । हृष्टाः अतीवधनलाभादिति भावः पुष्टा ये तुरंगवाहा अश्वारोहाः तैः विगताः अनुधाविताः । यद्वा पुष्टा ये तुरंगा ते एव वाहाः वाहनानि तेषु विगताः अश्वारूढा इत्यर्थः । छत्रैः चामरैः कलापिनां मयूराणां बर्हैश्च अनुसृताः राजचिन्हधारिण इत्यर्थः । तस्मिन् यवनाक्रांते देशे ब्राह्मणानां महती पीडा आसीत् तथा च पशूनां पक्षिणां च । तद्वारणार्थं ब्राह्मणाधिपेन चंद्रेण स्मरणार्थं स्वसदृशानि छत्राणि सह दत्तानि सर्वपशुश्रेष्ठाभिर्गोभिः स्वबालचामराणि सर्वपक्षिश्रेष्ठैः मयूरै-स्तावत्स्वबर्हाणि तैरनुसृताः । अन्ये होळकरादयोऽपि सकलाः सेनापतयः स्वकीयैः सैन्यैर्वृताः संतः पुरः पुण्यनगर्याः सकाशात् पुरः माधवस्याग्रे इत्यर्थः सुरपुरात् अम-रावत्याः गीर्वाणसंघा इव निर्यांति स्म ॥ २५ ॥

कूलंकषाया इति । सिना इति अभिधा यस्याः सा सिनाभिधा तस्याः कूलं-कषायाः नद्याः खर्याः खरीसंज्ञाया नद्याश्च मध्ये स्वकीयां यां पृतनां सेनां अवासयत् निवेशितवान् । ततः विसृता सा सेना सरितोर्यमुनासरस्वत्योः युग्मं तत्र गता सुर-निम्नगेव भागीरथीव बभौ ॥ २६ ॥

अथ यवनाधिपस्य सेनानिवेशमाह निजाम इति । नैजामभूपः द्विगुणेन माधवसैन्या-दित्यर्थः सैन्येन तत्र गतैरसंख्यैर्विशिखैर्यवनैर्वृद्धिभाजा धनेन धान्येन च युक्तः सन्

१५ "मितंगमे" इति ना पाठः

तद्यौवतं वारणसंनिविष्टं जरन्तमेतं प्रययौ समेतम्
एकांगनो दाशरथिः प्रवासे वैकल्यमापास्य कथात्र का वा ॥ २८ ॥

विख्यातं खरडाभिधं भुवि पुरं क्षाराल्पपाथःपदं
यस्मिन् मे वसतिः स्ववर्गसहितस्यासीत् समा द्वादश
तं ग्रामं निकषा निजामनृपतिः सेनासमुद्रान्वित-
स्तस्थौ सर्वसमृद्धिपूरभरितो वार्भिर्विना सर्वतः ॥ २९ ॥

वीरास्ते मिलिताः समे प्रतिदिनं पश्चान्मुखा लोमशाः[१६]
संध्यायां दिवसेश्वरास्तसमये वाचा रटन्तः शठाः
गाढमीलितलोचना भुवि विपर्यस्तोरवो कुर्वतः
स्वीयं धर्ममपांपतिं ननु तदायाचन् तृषार्ता जलम् ॥ ३० ॥

मंत्रिणा सहितः समंत्री भाग्यपुरात् विनिर्ययौ ॥ २७ ॥

तदिति । वारणेषु गजेषु सन्निविष्टं । समेतं अव्यवधानेन स्थितमित्यर्थः युवतीनां समूहो यौवतं तद्यौवतं तरुणीसंघः । शत्रंताद्युवतीशब्दादनुदात्तादेरञि यस्येति चेती-कारलोपः । जरंतं वृद्धमनुपयुक्तमिति भावः । जीनो जीर्णोजरन्नपीत्यमरः । एतं निजामं प्रययौ एका अंगना यस्येत्येकांगनः दाशरथी रामः प्रवासे विकलस्य भावः वैकल्यं संकटमित्यर्थः आप अस्य मनुजस्य अत्र प्रवासे का कथा बहुभार्यस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

विख्यातमिति । क्षारं तदपि अल्पं यत् पाथः उदकं तस्य स्थानं खरडमिति अ-भिधा यस्येति खरडाभिधं पुरं भुवि विख्यातमस्ति यस्मिन् पुरे स्वः स्वकीयो यो-वर्गः समुदायः तेन सहितस्य मे द्वादश समाःवर्षाणि । वर्षा अथ शरत्समा इत्यमरः । वसतिः आसीत् केनचित् कारणेनेति भावः। वार्भिः उदकैर्विना सर्वेषां पदार्थानां पूरेण भरितः निजामनृपतिः तं ग्रामं निकषा समीपे । अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेपीति द्वितीया । सेनासमुद्रेण अन्वितः सन् तस्थौ ॥ २९ ॥

वीरा इति । संध्यायां संध्याकाले दिवसेश्वरस्य सूर्यस्य अस्तसमये मिलिताः एकत्र संगताः लोमानि येषां ते लोमशाः। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने लच इति शस् । शठाः धूर्ताः वाचा वागिंद्रियेण रटंतः भाषमाणाः गाढं आमीलिते लोचने यैस्ते गाढामीलितलोचनाः पश्चात्पश्चिमदिशि मुखं येषां ते तथोक्ताः ते समे सर्वे । समश-ब्दस्य सर्वपर्यायस्य सर्वादिगणे पाठात् नसः शीभावः । यद्वा भुवि समे समप्रदेशे इति योजना वीराः यवनाः भुवि विपर्यस्ताः विपरितं स्थापिताः ऊरवो यैस्ते तथा-भूताः संतः प्रतिदिनं स्वीयं स्वकीयं धर्मं अकुर्वत । तत्र उत्प्रेक्षते । तृषा पिपासया आर्ताः संतः अपांपतिं वरुणं जलं अयाचन् ननु वरुणादिङ्मुखत्वात् वरुणं जलार्थं प्रार्थयंतीवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१६ " श्मश्रुलाः " इति वा पाठः

भास्वच्चण्डमयूखतप्ततनवो गौराननास्ते भटाः
क्वास्ते जीवनमत्र हा प्रतिदिनं व्यादाय वक्त्रं जगुः ।
अन्ये प्रोचुरहो इहागतनरस्याक्ष्णोः प्रभूतं जलं
नित्यं संक्षरति क्षणे क्षण इदं द्रष्टव्यमन्यन्न हि ॥ ३१ ॥

यवनपः स तदा निजमन्त्रिणं समवदद्वदतां धुरि संस्थितः ।
अमरुरेष मरुः प्रतिभाति मे जनपदो जनसंहतिमारकः ॥ ३२ ॥

जनपदे मम ते रिपवः स्थितास्तटवतीयुगमप्यखिलं श्रितम् ।
रणभवा हि मृतिः परलोकदा जलविहीनमृतिर्नरकप्रदा ॥ ३३ ॥

आस्ते भीमरथी सुधासमजला ग्रीष्मेऽपि पूर्णोदकै-
र्यस्या दर्शनतो जनित्रयभवं पापं लयं याति च ।
श्रीमच्छंकरघर्मसम्भवतनुर्यस्यास्तटे संस्थिता
लोका नाकमनल्पकं करगतं नैवाद्रियन्तेऽखिलाः ॥ ३४ ॥

भास्वदिति । भास्वान् सूर्यः तस्य ये चंडाः कठोराः मयूखाः तैः तप्ताः तनवो येषां ते तथा भूताः । गौराणि आननानि येषां ते गौराननाः ते भटाः अत्र अस्मिन् प्रदेशे जीवनं उदकं क्वास्ते इति प्रतिदिनं वक्त्रं व्यादाय प्रसार्य जगुः अहो इत्याश्चर्ये । ओदिति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावः । इह अस्मिन् प्रदेशे आगतस्य नरस्य अक्ष्णोः अक्षिसंबंधि प्रभूतं प्रचुरं जलं नित्यं क्षणे क्षणे क्षरति तद्द्रष्टव्यं अन्यत् भूगतं न हि इति अन्ये प्रोचुः ॥ ३१ ॥

यवनप इति । वदतां वक्तॄणां श्रेष्ठः स यवनपः निजामः मंत्रिणं मशीरं इत्यवदत् इति किं न मरुः अमरुः एषः जनपदः देशः मे मह्यं जनसंहतिमारकः मरुः प्रतिभाति भासते ॥ ३२ ॥

जनपद इति । ते रिपवः मम जनपदे मदीये देशे स्थिताः मद्देशस्तैराक्रांत इति भावः । किं च अखिलतटवतीयुगं नदीद्वयं तैः श्रितं । रणभवा मृतिः परलोकदा जलविहीनस्य या मृतिः जलं विना मरणमित्यर्थ नरकप्रदा हि ॥ ३३ ॥

एवमुक्त्वा अत्रोपायमाह द्वाभ्यां आस्ते इति । श्रीमान् यः शंकरः सांबः तस्य यो घर्मः स्वेदः तस्मात् संभवा तनुर्यस्याः सा तथोक्ता सुधया समं जलं यस्याः सा ग्रीष्मेऽपि पूर्णा भीमरथी नाम नदी आस्ते वर्तते यस्याः दर्शनतः दर्शनात् जनित्रयभवं पापं लयं नाशं याति च । यस्यास्तटे संस्थिताः अखिलाः लोकाः जनाः न अल्पः अनल्पः अनल्प एव अनल्पकः तं यद्वा अनल्पं कं सुखं यस्मिन् सः अनल्पकः तं । सुखशीर्षजलेषु कमिति विश्वः । करगतं हस्तप्राप्तं स्वर्गं नैव आद्रियंते न मन्यंते स्वर्गस्य का कथा मुक्तिमपि एतस्याः प्रसादात् साधयाम इति

१७ "क्षिक" इति वा पाठः १८ "हि" इति वा पाठः

यातव्या तटिनी सुरासुरनुता देशे स्थिता शात्रवे
श्वः सेनापतिरेष यातु पुरतो मार्गं प्रकुर्वन् बली
निर्बाल्काद्किरः स्वसैन्यसहितो बाजीति नाम्नोदितो
वीरा मे यवनाधिपाः कवचिनो निर्यान्तु सर्वेऽपि च ॥ ३५ ॥
इत्थं मन्त्रितमन्त्रमाशु चरतः श्रुत्वा स नानाभिधो
मन्त्री सैन्यपतिं रिपुंजयमिदं वृत्तं निवेद्याब्रवीत् ।
श्वो याता रिपुवाहिनी जितरिपो भीमातटं तत् त्वया
रोद्धव्या सह सैनिकैरतिबलैर्मार्गो न देयस्तथा ॥ ३६ ॥
परशुराम इति प्रथितः क्षितौ सकलसैनिकपालकनायकः ।
वचनमस्य निशम्य पुरो ययौ तुरगसादिभटैः समनुद्रुतः ॥ ३७ ॥
सेनाधिपो यवनपस्य स बाजिनामा विप्राधिपस्य च बली पटवर्धनाख्यः
वीरैर्निजैः कवचिभिः करवालहस्तैर्युक्तौ समेत्य समरे युयुधात इत्थम् ॥ ३८
अयुध्यतां श्येनवरौ वृषौ वा यथोरणौ वा करिणौ वनस्थौ ।
भीष्मार्जुनौ वा युधि रामभीष्मौ सुयोधनो वा मरुदात्मजेन ॥ ३९ ॥
भास्वत्खरकमयूखसङ्गतिसमुद्यातप्रभोद्भासुरै-
र्निस्त्रिंशैः करवालकैर्युयुधिरे खड्गैस्तथा पट्टिशैः ।

वाञ्छंति इति भावः ॥ ३४ ॥

यातव्येति । शत्रूणामयं शात्रवस्तस्मिन् देशे स्थिता सुरासुरैः नुता । सा तटिनी भीमरथी यातव्या गंतव्या । निर्बाल्काद्किरः निर्बालकरोपनामा बाजीति नाम्ना उदितः स्वसैन्येन सहितः बली बलवान् एषः मे सेनापतिः मार्गं प्रकुर्वन् सन् श्वः यातु गच्छतु । मे वीराः सर्वे कवचिनः यवनाधिपा अपि निर्यांतु गच्छन्तु ३५

इत्थमिति । सः नानाभिधः मंत्री इत्थं उक्तप्रकारेण मंत्रितश्चासौ मंत्रश्च मंत्रितमंत्रः तं भीमरथीतीरप्रयाणरूपं चरादिति चरतः दूतात् आशु श्रुत्वा रिपुं जयतीति रिपुंजयः तं सेनापतिं परशुरामं पटवर्धनोपनामानं निवेद्य इत्यब्रवीत् इति किं हे जितरिपो श्वः रिपुवाहिनी भीमातटं याता यास्यति तत् तस्मात् त्वया अतिबलैः सैनिकैः सह रोद्धव्या तथा मार्गो न देयः ॥ ३६ ॥

अथ नानाभिधस्य मंत्रिणोऽनुज्ञामादाय परशुरामः सेनापतिः किं चकारेत्याह परशुराम इत्यादिभिश्चतुर्भिः ॥ ३७–३८ ॥

उरणौ मेषौ । रामभीष्मौ परशुरामभीष्मौ अंबाविवाहविषये । शेषं सुगमं ॥ ३९ ॥

एवं बाजिपरशुरामयोर्द्वंद्वयुद्धमुक्त्वा तयोर्वीराणां युद्धमाहैकेन भास्वदिति । नये उद्यतं मनसः वृत्तं वर्तनं येषां ते तथोक्ताः शोभनं वृत्तं येषां ते सुवृत्ताः ते अन्ये वीरवराः भास्वान् सूर्यः तस्य कठोराः ये मयूखाः कराः तेषां संगतिः संगमः तेन समुद्या-

अन्ये वीरवरा जयोद्यतमनोवृत्ताः सुवृत्ताश्च ते
हत्वान्योन्यमथो सुरेन्द्रभवनं यातास्तदा प्रायशः ॥ ४० ॥
रामस्य वीरा बहवः प्रयाता दिवं समीक्ष्याथ स दौलताव्हः.
कयोदिताम्भोधरगर्जितास्तास्तोफा युयोजातिबलो बलाढ्यः ॥४१॥
कपित्थफलसन्निभा अपि च कन्दुकाभाः परे
खगा इव दिनात्यये झटिति संहृताः स्वाश्रयम् ।
सुयन्त्रमुखनिर्गता अविरतं तदा गोलका
निजामपृतनां ययुर्विदलितध्वजच्छत्रकाः ॥ ४२ ॥
अनेककमेघोद्गत भानुबिम्बाः सहस्रशः पश्चिमदिक्प्रदेशात् ।
निमेषतश्चेयुगपद् व्रजेयुः सुरेश्वराशामुपमा तदैषां ॥ ४३ ॥
शिखाविरहिताः परे शिखिशिखाभवक्त्रानिषूं
स्तुरङ्गवरसंस्थिता झटिति मुञ्चमाना रणे-
निपेतुरनले भृशं शलभसङ्घवत् सङ्घशः
स्वमण्डलभि भयादिव ययौ रविः स्वं गृहम् ॥ ४४ ॥
प्राच्या नागपुराधिपा अपि तदा बाणैरसंख्यै रिपून् ।
वीरा होळकराश्च कुन्तनिचयैस्ते विंचुरस्था अपि ।

ता उद्गता या प्रभा तया उद्भासुरैः अतिशोभनैः निस्त्रिंशैः करवालकैः खड्गैः पट्टिशैश्च एते सर्वखड्गानां अवांतरभेदाः युयुधिरे ते अन्योन्यं परस्परं हत्वा तदा प्रायशः बाहुल्येन सुरेंद्रभवनं याताः रणे अभिमुखं हतत्वादिति भावः ॥ ४० ॥

अथ दौलताभिधस्य सेनापतेः युद्धोपक्रममाह यावत्समाप्ति रामस्येति । रामस्य परशुरामस्य ॥ ... ॥ कां त्येति ॥ ४२ ॥

बिंबाः मंडलानि बिंबोऽस्त्री मंडलं त्रिषु इत्यमरः । सुरेश्वराशां प्राचीं अभूतोपमेयं ॥ ४३ ॥

शिखेति । तुरंगवरेषु संस्थिताः शिखाभिः विरहिताः यवनाः परे शत्रवः रणे शिखिनोऽग्नेः शिखा इव ज्वाला इव आभा येषां तानि वक्त्राणि येषां ते शिखिशिखाभवक्त्राः तान् इषून् बाणान् झटिति शीघ्रं मुंचमानाः संतः शलभसंघवत् संघशः अनले तोफाग्नौ निपेतुः एवं स रविः स्वमंडलस्य भिदा भेदः तस्मात् यत् भयं तस्मा दिवेत्युत्प्रेक्षा स्वं स्वकीयं गृहं अस्ताचलं ययौ सूर्योस्तोभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ अस्तानंतरं युद्धमाह प्राच्य इति । तदा अस्तानंतरं प्राच्यः प्राग्दिग्भवाः नागपुराधिपाः राजानः असंख्यैः बाणैः । होलकरा वीराश्च कुंतनिचयैः । अन्ये विंचु-

१९ "रामभटा" इति वा पाठः २० "क्येति" इति वा पाठः २१ "द्विजेश" इति वा पाठः
२२ " तदा नृपति यत्नभूतेः स्म द्विजेशाहितचेतसः सुनकलक्षचिता न ये" इति वा पाठः

रास्तेन्ये पटवर्धना अपि समं ये पानसेनामकाः
सर्वे शत्रुपताकिनीमुपगतां प्रारुजन् सर्व[23] तैः ॥ ४५ ॥
निजामयोषा विगतप्रहर्षा निरस्तभूषाः परिलब्धशोषाः ।
रिपौ सरोषा अभवन्नशेषा गताङ्गपोषाः सलिलैकघोषाः ॥ ४६ ॥
अल्लाद्य भल्ला बहुला इहापि प्रयांति सल्ला यदि तद्वरं हा ।
फुल्ला[24] इवाभांति पलाशवृक्षा मल्ला इति प्रोचुरमुष्य योषाः ॥४७॥
प्रकम्पनो भूमिरजः प्रगृह्य प्रतिक्षणं धूमचयं[25] तथा च ।
निजामसेनां सकलामनन्धामन्धां चकार प्रभयां भृशार्ताम् ॥४८॥

रस्याः सेनापतयः रास्तेऽन्ये पटवर्धनाः ये पानसेनामकास्ते सर्वेऽपि वीराः उपगतां शत्रुपताकिनीं रिपुसेनां समं सार्धं सहैवेति यावत् सर्वतः सर्वप्रदेशैः प्रारुजन् अपीडयन् ॥ ४५ ॥

निजामेति । विगतः प्रहर्षो यासां ताः विगतप्रहर्षाः । निरस्ताः त्यक्ताः भूषाः याभिस्ताः तथोक्ताः । पादचारेण गंतुं त्यक्तसंपच्चिन्हा इत्यर्थः । परिलब्धः शोषो याभिस्ताः परिलब्धशोषाः अत एव सलिलमिति एकः मुख्यः घोषो यासां ताः अत एव गतः अंगानां पोषः पुष्टिः यासां कृशा इत्यर्थः । अशेषाः संपूर्णाः निजामयोषाः रिपौ शत्रौ माधवे सरोषाः अभवन् अतीवदुर्दशाविधानादिति भावः ॥ ४६ ॥

अथ तासां भाषणमाहैकेन अल्लेति । अद्य अस्मिन् दिवसे इहाऽपि अस्मदीये अतिदूरेऽपि स्थानेऽपि बहुलाः प्रचुराः भल्लाः बाणाः प्रयांति । तस्मात् हे अल्ला हे भगवन् । संकटे हि सर्वे स्वदेवता स्मरंति । यद्वा हे अल्ल हे अंब । संकटे हि मातरं स्मरंति । अंबार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वः । यदि सल्लाः स । अयं शब्दः तद्भाषया साम्नि रूढः यद्वा । सतः साधून् लाति आदत्ते इति ल्लाः समल्ला ला आदाने अस्मात् क्विपि रूपं । स्यात्तर्हि हा इति खेदे वरं युक्तं एते मल्लाः विकसिताः पलाशवृक्षा इव आभांति शोभंते रक्तत्वादिति भावः ति अमुष्य निजामभूपस्य योषाः समूचुः वदंति स्म ॥ ४७ ॥

अथ प्रतिकूलदैवस्य सर्वेऽपि प्रतिकूला भवंतीत्याह प्रकंपन इति । प्रकंपनो महावातः । झंझावातः सवृष्टिक इत्यमरः । भूमिरजः धूलिं तथा च धूमचयं तोफासंबंधीत्यर्थः क्षणे क्षणे इति प्रतिक्षणं प्रगृह्य प्रकृष्टं भयं यस्याः सा प्रभया तां अत एव भृशं आर्तां तां अनंधामपि तां सकलां निजामसेनां अंधां चकार ॥ ४८ ॥

---

२३ "सर्वशः" इति वा पाठः २४ फुल्लाब्जनेत्रा यवनाधिपस्य योषाः समूचुरवितप्तगल्लाः" इति वा पाठः २५ "चयश्च सर्वशः" इति वा पाठः २६ "द्विजाति" इति वा पाठः

ऐन्द्रीपा…त्रिभुवनेऽहमयं …नाम्ना चरत्यखिलभूमितले ततोसौ ।
दण्ड्यो ममेति किमु दे… …दाह तां वाहिनीं यवनपस्य धनंजयेन ४९
वारुणीप इति न …भूतले नान्यगामि यदयं निगद्यते ।
वारुणीप इति किं …अंभसामीश्वरेण रहितो जलै[२७]र्यम् ॥ ५० ॥
अस्तं गते दिनकरे तमा… …गाढे विद्धः पुरो रिपुशरैर्विनिपीतरक्तैः ।
पश्चाच्च यौवतमुखोद्गत… …बाणैस्तिर्यग्दिगन्तमगमन्निजरक्षणार्थम् ॥५१॥
निजामभूपेऽपसृ… …प्रतापो निराश्रयः साकममादिनेन ।
अकीर्तिराल…ध… …स्य सेनां समासमादाय तमिस्रवेषात् ॥ ५२॥
चण्डैश्चण्ड… …: प्रताप्य किरणैरस्तं गते यामिनी
प्रोक्तेवाहि… …वाहिनीं स्वतमसा गाढेन च व्याप्तशे ।

ऐंद्रीति । अहं इंद्रस्… …पं ऐंद्री पूर्वा दिक् तस्याः पतिः त्रयाणां भुवनानां समा-हारः त्रिभुवनं तस्मिन् … …वने । पात्रादित्वान्नङीबभावः । अस्मि इत्यध्याहारः । अयं यवनपः मम एतन्नाम्ना ऐं… …पतिनाम्ना अखिलभूमितले चरति ततः हेतोः असौ मम दंडयः इति हेतोः दे… …तिः इंद्रः यवनस्य तां वाहिनीं धनंजयेन अग्निना तोफाबाणसंभूतेन । धी… …ग्नो धनंजय इत्यमरः । यद्वा धनंजयेन अर्जुनसदृशेन दौलताख्यसेनापतिना द… …तेन ददाह ॥ ४९ ॥

एवमिंद्रस्य कोपे हेतुमुक्त्वा वरुणस्य कोपे हेतुमाह वारुणीप इति । वरुणस्य इयं वारुणी पश्चिमा दिक् तां पातीति वारुणीप इति नाम भूतले अन्यगामि न एवं सति यत् अयं वारुणीं मदिरां पिबतीति वारुणीपः इति जनैः इति शेषः इति निगद्यते अर्थतः साम्याभावेऽपि शब्दतः साम्यमादाय उत्प्रेक्षा अतः अंभसां ईश्वरेण वरुणेन जलैः अलं अत्यंतं रहितः कृतः किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

अस्तमिति । दिनकरे सूर्ये अस्तं गते सति अत एव तमसि अंधकारे । तमिस्रं तिमिरं तम इत्यमरः । प्रगाढे दृढे सति । पुरः अग्रे विनिपीतं रक्तं यैस्तैः रिपुशरैर्विद्धः शरैरित्युपलक्षणं यंत्रादिगोलकैश्च । पश्चात् यौवतं तरुणीसंघः तस्य मुखेभ्यः उद्गताः ये वाक्यबाणाः दुर्वचोबाणास्तैर्विद्धः अतः निजस्य स्वस्य रक्षणमेव अर्थो यस्य सः यवनपः तिर्यग्दिगंतं विदिशां ईशानदिशामित्यर्थः । अगमत् पुरःपश्चाच्च गंतुमशक्यत्वात्ति-र्यगपससारेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

निजामेति । निजामभू… अपसृते सति प्रतापः निराश्रयः सन् इनेन श्रेष्ठेन माधवेन साकं यद्वा इनेन सूर्येण साकं सार्धं । साकं सार्धं समं सहेत्यमरः । रणादपसृतं वीरं विहाय प्रतापः गच्छ…ति स्पष्टमेव । पूर्वं युद्धात् पूर्वं अकीर्तेः पदं नासीत् अथ यवनपापसरणानंतरं आसमंताल्लब्धं पदं यया सा अकीर्तिः तामिस्रस्य तिमिरस्य वेषात्

२७ "रलम्" इति क पाठः

दुर्दैवस्य नरस्य घातनविधौ यो यतंते भृशं
दीर्घोत्तप्ततपःप्रभावमहतां विद्यो का कथा ॥ ५३ ॥
चन्द्रज्योतिरनेकचन्द्रकिरणप्रस्तो सन्दर्शितो-
त्तुङ्गाग्रं निजदुर्गपालपतिना व्याप्तं तावृतं सर्वतः ।
म्लेच्छाधीशपतिर्विवेश युवतीसङ्घेन युक्तोऽचिरात्
दुर्गं भानुभयादुलूक इव तच्छीताद्रिसानोर्बिलम् ॥ ५४ ॥
हस्तग्राहं गृहाण त्वरितमिति तदा चोदितो माधवेन
श्रीमान् सेनाधिनाथस्तुरगिभटवरैः दौलताह्वो करोभ ।
[२९]दुर्गे तं म्लेच्छपालं सचिवचययुतं शोभनपानैर्विहीनं
दीनं जीनं सलीलं विलुलितपृतनं पाहि पाहि ब्रुवागम् ॥ ५५ ॥

अस्य यवनपस्य सेनां समाससाव ॥ ५२ ॥

चंडैरिति । चंडकरे सूर्ये चंडैः कठोरैः किरणैः प्रभुत्व संतापं दत्वा अस्तं गते सति यामिनी रात्रिः प्रोक्तेव बोधितेव । अहं गच्छामि त्वं रिपुसेनां पीडयेति बोधिते-वेत्यर्थः अखिलवाहिनीं संपूर्णां सेनां गाढेन दृढेन स्वतमसा स्वांधकारेण व्यानशे वि-व्याप तथा हि योषः स्त्रियः दुर्दैवस्य हतभाग्यस्य नरस्य घातनविधौ भृशं अत्यंतं यतंते यत्नं कुर्वंति दीर्घं आसमंतात् तप्तं यत्तपः तस्य प्रभावः सामर्थ्यं तेन महतां श्रेष्ठानां अतएव विद्योतता प्रकाशमानानां माधवादीनां का कथा ते दुर्दैवं रिपुं घातयेयुरत्र किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

चंद्र इति । म्लेच्छाधीशपतिर्निजामभूपः । निजः स्वकीयो यो दुर्गपालानां पतिः माधवकस्तेन । चंद्र इव ज्योतिः तेजः यासां ताः चंद्रज्योतिषः चंद्रज्योतिःसंज्ञा गंधक-बहुदारुपूर्णाः शरावा हवया इत्यपराभिधास्ता एव अनेकचंद्राः तेषां किरणास्तेषां प्रस्तोमः समूहः तेन संदर्शितं उत्तुंगं अग्रं यस्य तत् सर्वतः आसमंतात् व्याप्तेन आ-वृतं तत् प्रसिद्धं दुर्गं भानुभयात् नानाख्यमंत्रिभयात् भानुरिति नानाख्यस्योपनाम अन्यत्र भानुभयात् सूर्यभयात् उलूकः दिवाभीतः शीताद्रेः हिमालयस्य सानोः शिख-रस्य । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः । बिलमिव युवतीसंघेन युक्तः सन् अचिरात् शीघ्रं विवेश ॥ ५४ ॥

हस्तेति । त्वरितं शीघ्रं हस्तग्राहं गृहाण हस्तेन धृत्वा आनयेत्यर्थः । हस्ते वर्तिग्रहो-रिति णमुल् । इति माधवेन चोदितः श्रीमान् वीर्यसंपन्नः दौलताह्वः सेनाधिनाथः तुरगिणः अश्वारोहाः भटाः पदातयस्तेषु ये वराः श्रेष्ठास्तैः । दुर्गे तस्मिन् सचिवानां चयस्तेन युतं । शोभनानि यानि अन्नपानानि तैर्विहीनं अत एव दीनं जीनं वृद्धं विलुलिता पृतना यस्य तं पाहि पाहि रक्ष रक्ष इति ब्रुवाणं तं म्लेच्छनाथं सलीलं

२८ " वि यत्नायते " इति वा पाठः २९ " दुर्गे " इति वा पाठः

सूचना.

(१) सन १८७८ पासून तों सन १८८५ अखेर पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविणें असतां त्यांजकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकास ०८।६ प्रमाणें पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए. प्रोफेसर ....मुंबई.
„ „ शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. ....बडोदें.
„ „ जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. ायस्कूल ....ठाणें.
„ „ सावळाराम माधव चिटणीस सायेर .... इंदूर.
„ „ अनंत रामचंद्र चांफेकर अ० मा० ाीस्कूल. नागपूर
„ „ वामन दाजी ओक असि० मा० ....
„ „ रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हा स्कूल..बेळगांव.
„ „ गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ० मा० हा रकूल कोल्हापूर.
„ „ परशुराम भिकाजी भाट्ये वकील .. ..रत्नागिरी.
„ „ विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ा.....उमरावती.
„ „ अण्णाजी रामचंद्र आत्रे हे० मा० ....मिरज.
„ „ रामचंद्र बळवंत खांडेकर, ... स.......ग्वाल्हेर.
„ „ गोविंद रामचंद्र केळकर इंग्लिश मा ा..........वसई.

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें ून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ०६ माग । ५ रुपये ०८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून न महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ००६ ... ीवळा पाठवावा.

(४) ह्या पुस्तकासंबंधानें पत्रव्यवहार, श्रााईरी वगैरेचा करणें तो:-काव्येतिहास-संग्रह व्यव पक ठाणें ह्या पत्त्यावर करावा.

अनुक्रमणिका

[२९१] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. छ. २७ रमजानापासून डांकेबराबर सात रवानग्या पत्राच्या केल्या. एकाही पत्राचें उत्तर अद्याप येत नाहीं. आश्विन वद्य ७ स निघतों म्हणून पत्रे पाठविलीं त्यास दीड महिना होऊन गेला. राजश्री पाटीलबाबा कधीं निघून येतात हेंही वारंवार लिहिलें. आश्विन वद्य सप्तमीस आह्मी निघून खडकीवर मुक्काम केला. त्यासही पाऊण महिना होऊन गेला. असो, कार्तीकमास गेला. अद्याप उभयतां सरदार आपलाले घरीं. फौजांची तरतूद नाहीं. मसलतीचा निश्चय नाहीं. श्रावणापासून पत्रें पाठवीत गेलों कीं, भाद्रपद अखेर कोंडाईबारीवर फौज यावी. त्यासही ठिकाण नाहीं. गाडर आपले सरंजामानिशीं खुषकीनें वसईनजीक आला. वसईचीं वरकड ठाणीं तालुक्यांतील घेतलीं. एक वसई फक्त राहिली. त्यास मुंबईकरांनीं मोर्चेबंदीचें वगैरे सामान बेसुमार केलें. तें धारावीस आणून ठेविलें. कार्तिकी पौर्णिमेचें भरतें समुद्रास येतें त्या दिवशीं पाण्यांतून व खुषकींतून येलगार किल्ल्यावर करणार म्हणोन बातमी आली. पूर्वी रास्त्यांचे पथक व मुसाभरंज वसईकडे रवाना केले म्हणोन लिहिलें होतें. परंतु इंग्रजांचें सामान भारी. थोडे फौजेनें उपराळा होणार नाहीं. याकरितां रामचंद्र गणेश व बाजीपंत यांबराबर गायकवाड, निंबाळकर वगैरे हुजरात पांच सात हजार देऊन मागाहून रवानगी करितों. पैक्याचे ओढीपुळें प्रसंग कठीण पडला आहे. आणि मसलत तर सारी इकडेच मुंबईकर सुद्धां भारी पडली आहे. सरदार तर उभयतां आपले घरीं. परिणाम दौलतीचा ईश्वराधीन आहे. आमच्यानें होईल तेथवर करतों. ईश्वरी इच्छा असेल तशा बुद्धीही सरदारांस होतील. लिहिण्याची, बोलण्याची अवधी या उपर कांहीं राहिली नाहीं. गुजराथ त्यांणीं वेध नाहीं याकरितां मोकळी टाकून वसईकडे आले. सर्व मनसबा विचार ध्यानांत आणून पहावा. रा। छ. १५ जिलकाद हे विनंती.

---

५. कोंडाईबारी=ही खिंड विंध्याद्रींत आहे.

६. गाडर=जनरल गाडर्ड.

७. धारावी–हें लहानसें बेट वसईच्या किल्ल्यापासून खाडीच्या पलीकडे समुद्राचे तोंडीं सुमारें मैल दीड मैलावर आहे. त्या वरून किल्ल्यावर पल्लेदार तोफांचा मारा चांगला साधेल.

८. मुसा भरंज हा कोण ! एक पोर्तुगीज सरदार पेशव्यांचे पदरीं होता. त्याणें वसई नजीकच्या लढाईंत रामचंद्र गणेशा प्रमाणेंच बहुत पराक्रम केला. पण त्याचें नांव सिनोर नरोन्हा असें होतें.

९. उपराळा–मदत, पाठराखण–किल्ल्याची.

१०. उभयतां सरदार–शिंदे व होळकर.

११. येथपासून नानांचें अक्षर.

[२९२] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. तहनाम्यांत हैदरखानाचें कलम लिहिलें आहे त्यास हैदरखानास त्याप्रमाणें मान्य झालें तर उत्तमच झालें. कदाचित् हैदरखान म्हणूं लागेल कीं, सरकारची आमची दोस्ती झाली आहे त्याप्रमाणें काईम असावी, इंग्रज आम्ही समजून घेऊं. तर हैदरखानास वचन प्रमाण दिलें असतां खान असें बोलूं लागले तर इतका स्नेहाचा लौकिक झाला तो टाकून इंग्रज व आपण मिळोन खानावर मसलत करावी यांत लौकिक वाईट होतो व सरकारची पत रहात नाहीं. याकरितां इंग्रजाशीं करारांत यावें कीं, तुमचा आमचा तह झाल्यावर तुमचा व महमदखान अलीचा मुलूख हैदरखानानें घेतला असेल तो सोडून द्यावयाविषयीं खानास आम्ही सांगूं. ऐकिलें [तर] उत्तम आहेच न ऐकिलें तर आह्मांस सोईस पडल्यास करारांत आलें आहे त्याप्रमाणें तुम्ही आम्ही मिळोन खानावर मसलत करूं व आम्हांस दुसरे ममलतीचें काम पडल्यास व हैदरखानानीं आम्हाशीं सलूक ठेविल्यास तुम्हीं [व] खानानीं परस्पर समजून घ्यावें. परंतु शर्त हे कीं, पुढें मागें खानानीं सरकाराशीं विरुद्ध केल्यास तुम्हीं आम्ही मिळोन खानाचें पारपत्य करावें. त्याप्रमाणें कलम जरूर लिहून घ्यावें. नाहीं तर सरकारास हैदरखान सामील होऊन जितकी मसलत केली, परस्पर आगत स्वागत स्नेहभाव चालले, नबाब, भोंसले वगैरे सर्व ठिकाणीं हैदरखानाशीं वचन प्रमाण मजबूत याचा लौकीक जाला असतां लागलेंच इंग्रजास मिळवून घेऊन खानावर चालून गेले तेव्हां मराठ्यांचा इतबार नाहीं[13]. वांकडी चाल दृष्टीस पडे तोंपर्यंत त्यावर मसलत करणें चांगलें नव्हे. यास्तव उगवून लिहिलें आहे. हें राजश्री पाटीलबावांशीं बोलून इंद्रसेनाशीं बोलण्यांत खचीत आणून निराळा करार करून घ्यावा. हैदरखानाचा मुद्दा कांहीं तरी इंग्रजापासून आम्हीं करून घ्यावा हें खानाशीं वचन प्रमाण जहालें त्याप्रमाणें त्यानें मसलतही केली, त्यास योग्य तें नाहीं. आणि खान म्हणों लागला कीं बरें तुम्हीं तह करावयाचा नवता तो केला, असो तुमचे सरकारची आमची दोस्ती आहे त्याप्रमाणें असावी, इंग्रज मी समजून घेईन. असें बोलत असतां त्याजवर मसलत करणें हें ठीक दिसणार नाहीं. जर त्यानें सरकाराशीं विरुद्ध केलें तर सरकार इंग्रेज मिळून मसलत करावयाचें कलम ठरविलें तें बरेंच आहे. सरकारांत विरुद्ध न केल्यास तुम्हीं त्यांणीं समजोन घ्यावें असें असावें. कदाचित् इंद्रसेन म्हणेल कीं, परभारें समजून घेऊं, मग तह इंग्रेजाचा व हैदरखानाचाच होणें तेव्हां परभारें

१२. या पुढील १ ओळ फाटली आहे. | १३. हें अक्षर नानांचे हातचें आहे.

अनुक्रमणिका

होईल, तर याचें उत्तर बोलावें कीं, जेव्हां तह करणें तेव्हां सरकारचे विद्यमानाखेरीज करूं नये. याचें कारण तुमची आमची दोस्ती हैदरखाना खेरीज झाली या करतां याप्रमाणें बोलून करारांत आणावें. रोज छ १५ मोहरम हे विनंती.

[२९३] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. तुम्ही चंद्र १४ जमादिलेवलचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. राजश्री पाटीलबावा यांचे लष्करांतून रा० पांडुरंग रघुनाथ यांचे पत्र व पुरवण्या मिळोन तीन आलीं तीं पाठविलीं आहेत, त्यावरून ध्यानांत येईल, म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास पत्रें पाठविल्याप्रमाणें पावलीं त्यांचीं उत्तरें.

अंत्रीचे गढीवर तोफांची मारगिरी करून गढी घेतली, तेथून दुसरे दिवशीं कूच करून सालबाईचे मुक्कामीं येऊन गढीवर मारगिरी सुरू केली आहे, लौकरच जेर होईल. म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास आज पावेतों गढी हस्तगत झालीच असेल. पुढें होईल तें लिहून पाठवावें.

पुरुषोत्तम महादेव यांस देवआज्ञा झाली यांचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. राज*श्री देवराव ही दिल्लीस समयास पोहोंचले तेही कार्यांत उणें पडूं देणार नाहींत.

नजफखान[14] वारल्याचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. त्यास येथें वर्तमान येतांच राजश्री पाटीलबावांस व तुम्हांस पेशजी लिहून पाठविलें आहे कीं खान वारले तेव्हां इंग्रज पातशाहाकडे अनुसंधान लावून, लोभ भारी दाखवून, पातशाहास हाताखालीं घालून, आगरें वगैरे जागा दाबावयास चुकणार नाहींत. त्यास पाटीलबावा ग्वालेरीजवळ आहेत, तेथून दिल्लीचा पल्ला जवळ आहे, तेथपर्यंत जाऊन पातशाहाचें अनुसंधान दुसरीकडे न लागतां आपले हाताखालीं घातल्यास मोठीच गोष्ट आहे, व समय हाच आहे, म्हणोन विस्तारें करून पत्र पाटीलबावांस लिहिलें आहे व तुम्हांसही लिहिलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल. सदहू लिहिल्या अन्वयें जरूर घडावें.

पात[15]शाहास ममतेंत घेऊन बंदोबस्त आपले लगामीं लावून घेतल्यानें मोठीच गोष्ट आहे. दूर देशीनें[16] पाहिल्यास ध्यानांत येईल. जरूर करावेंच करावें. पैकाही तिकडे मिळेल. सर्वही केल्यास घडावयाजोगें आहे. पुढें ईश्वरी इच्छा. रोज चंद्र ७ जमादिलाखर. हे विनंती.

---

* हें वाक्य नानांच्या हातचें आहे. पुरुषोत्तम महादेव व देवराव हे कोण ?

१४. नजबखान रोहिला.

१५. येथपासून नानांचें अक्षर.

१६. दूरदेशी=दूर दृष्टी.

अनुक्रमणिका

[२९४]   श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांणीं लिहिलें त्यांचीं उत्तरें.

इंग्रज दरकूच ग्वालेरीस जाऊन पुढें हेष्टिनाचे कुमकेस जाणार, दहा तोफा व दोन हत्ती इंग्रजांनीं नेले होते ते चिमणाजी पंताचे स्वाधीन केले. कोकरसांत[17] सरकारचें ठाणें कायम जहालें. शेषईंतही ठाणें सरकारचें पाठवितों, म्हणोन चिमणाजी पंतांनीं लिहिलें त्यास हीं पलटणें हेष्टिनास मिळाल्यावर मसलत भारी पडेल याचा विचार कायम केला आहे, हें राजश्री पाटीलबावांस पुसावें, तोफा हत्ती दिल्या, मतलबाकरितां घेतल्या, परंतु पुढील विचार अर्धी करावा तरच चांगलें. कोकरस सिप्रींत ठाणीं बसलीं. याचा संतोष मानूं नये.

चेतसिंगे[18] राजा पांच हजार फौज व पन्नास हत्ती खजीना घेऊन बिजेगडास कुटुंब ठेवून रेवामुकुंदपुरास आला, तेथून मुजरत[19] पत्रें राजश्री पाटीलबावांस पाठविलीं. राजाचें मत फिरोन जमाव करून, इंग्रजावर जावें. पाटीलबावांकडे वकील रवाना केला, तो आल्यावर कांहीं पैक्याची तोड पडल्यास त्या प्रांतीं जावें असा विचार दिसतो म्हणोन विस्तरें लिहिलें, त्यास अ मानी इंग्रजास मिळाला व फितुर चेतसिंगाचे फौजेंत जाल्यामुळें राजा हलका जहाला यामुळें निघाला, परंतु हिंमत आहे, अशा समयीं त्याची कुमक करून इंग्रजांचें पारपत्य करावें. केवळ पैक्यावरच दृष्टी ठेवूं नये, मसलतीवर नजर ठेवून करावें समय आहे.

रा। छ. १० जिल्हेज हे विनंती.

[२९५]   श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. इकडील कच्चीं पक्कीं वर्तमानें आढळतात तीं सेवेशीं लिहितों त्यास तेथें रामजी पाटील आहेत त्यांस येविशींचें कळूं नये हें पूर्वीं लिहिलें होतें व आतां मागती लिहावयाचें कारण विस्तारें पांडुरंग रघुनाथ यांणीं लिहिलें तें कळलें, त्यास पूर्वीं लिहिलेल्यापासून कागद तो दाखवितच नाहीं, व मजकूरही विशेष बोलत नाहीं. मसलतीवर कायम असावें, पुढें मसलत करावी, येविशीं राजश्री पाटीलबावांस थोरपण देऊनच बोलत असतो. आलीकडे इंग्रजाशीं दारमदार जहाला, फौज निरोप मागणार, गोसाव्यांची तारीख बंद करणार

---

१७. कोकरस कीं कोलारस ?

१८. चेतसिंग—बनारसचा राजा—हा वारन हेस्टिंग याच्या जुलमानें त्रासून शिंद्यांकडे आला होता.

१९. मुजरत=जरूरीचीं, मुद्दाम.

अनुक्रमणिका

हें लिहिलें आलें, तेव्हां मसलत अगदींच नासणार असें जाणोन हा मजकूर रामजी पाटील याशीं बोलण्यांत आला खरा, कीं रामजी पाटीलानींही लिहावें कीं मसलत करावी, जमाव फुटूं देऊं नये, असें समजोन बोललों. पांडुरंगपंत येथें लिहितात असें रामजी पाटील लिहितील हें समजलें नव्हतें. या उपरि ये गोष्टीचा बंदोबस्त होईल. पांडुरंग रघुनाथ याणीं कच्चें पक्कें लिहित जावें. रा॥ छ. १७ सफर हे विनंती.

[२९६] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. आठ महिने या प्रांतीं स्वारी राजश्री पाटीलबावांची राहिल्यामुळें सरकारचे महालची स्थिति कांहीं राहिली नाहीं[20] तत्रापि, कमाविसदारांनीं कस्त[21] त्याची खातरजमा करून परगण्याची जोतपात[22] रयतीस दिलासा[23] देऊन करविली. इंग्रेजाचे मसलतीचा तर शेवट जहाला. आतां आंबोजी इंगळे बानीकर पुढें उभे राहून सरकारच्या महालांत गढीबंद[24] जमीनदारांचें पारपत्य करून चार रुपये मेळवावें असें निमित्य करून महाल लुटावे अशा तजविजेंत आहेत. त्रिंबकराव नारायण यांजकडील महाल चोळणींत[25] आले असतां पंचावळीपासून दहा हजार रुपये अगोदर घेतलेच होते आतां बिरोट म्हणोन रणोद परगण्याचा गांव आहे तेथें तीन दिवस मोर्चे लावून सत्रा हजार रुपये पाटीलबावांचे व तीन हजार दरबार खर्च एकूण वीस हजार रुपये घेतले. त्यावर रणोदकरानीं इंग्रजांस रसद[26] पोंहोंचवली हें निमित्य उभें करून कसबा लुटावा असें केलें. कमाविसदाराची रदबदल कोण ऐकतो ? रणोद कसब्यावर इंगळे स्वारी करून जातात असें कळलें तेव्हां यादव हरी कमावीसदार याणीं तेथील खंडणी ठराविली, अबरूची मर्यादा कांहीं राहिली नाहीं. इंगळे आलियावर नवी सराई शाहाडौरा महत्पूर खुटावद परगण्यांतील गढ्यांची याद लिहून लाख दोन लाख रुपये मेळवावे असें पाटीलबावांस समजाविलें. पाटीलबावांनीं मला बोलावून ती याद दाखविली आणि बोलिले कीं, " हे गढीबंद सरकार कैयांतील[27] गांव सरकारांत पैका देत नाहींत व इंग्रजांचे दंग्यांत गोळी वाजविली[28] याचें

---

२०. स्थिति राहिली नाहीं=खराबी झाली.
२१. कस्त =कष्टी मेहनत.
२२. जोतपात=शेतकीस लागणारें सामान व जनावरें.
२३. दिलासा=आश्वासन.
२४. गढीबंद=गढीनें सुरक्षित, गढीनें बचाव करितां येतो असे.
२५. चोळणींत आले=खराब झाले.
२६. रस्त=दाणावैरण.
२७. कयांतील=ताब्यांतील.
२८. गोळी वाजविली=[आह्मांस] हरकत केली, लढायास सिद्ध झाले.

पारपत्य करून मेवासाचें[29] पारपत्य करावयाचें योजिलें आहे. येविशीं तुमचे चित्तांत कसें येतें ?" त्यावरून विनंती केली कीं, "गढीबंद जमीनदारांचा बोभाट कमावीसदारांनीं सांगावा तेव्हां पारपत्य करावें. तें तर कोणी बोलले नाहींत आणि एक गढीचें पारपत्य करूं जातां सगळा परगणा बुडतो. सरकारचे महालाची खराबी होते. अहीर[30] धंदेरे[30] वगैरे गिरीशे[31] या प्रांतीं आहेत त्यांचें पारपत्य करावें तें न होतां सरकारचेच महाल लुटावे हें ठीक नाहीं." अशी भवती न भवती प्रहरभर दरबारांत जहाली. शेवट मर्जी खप्पा जहाली. रदबदलीची पराकाष्ठा जाली. आतां मर्जीस येईल तसें करावें; असें बोलून राहुटीस आलों. त्यावर भाईची भेट जाली. त्यांणींही सांगितलें कीं, तूर्त इंगळ्याचे नादीं आहेत, दूरदेशींचा[32] विचार न पहातां कोणीकडूनही चार रुपये मिळवावे ही बुद्धि जाल्यावर विचार कशाचा पुसतां ? म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. त्यास सरकार तालुक्यांतील गढ्यांस मोर्चे लावून रुपये घेणें आणि त्याची रदबदल सरकारचे वकिलांनीं करणें तें न ऐकतां लोभावरच दृष्टी देऊन रुपये घेणें, सरकारचा तालुका खराब होतो, लौकिकांतही एक प्रकार दिसतो, इतक्याही गोष्टी चित्तांत येत नाहींत. ही गोष्ट फार वाईट. असेंही करतां इंग्रजांस रस्त पोहोंचावली अथवा लबाडी कोणी केली असली तर सरकारचे कमावीसदारांकडून बंदोबस्त करवून चार रुपये गुन्हेगारीचे नजरेचे ठरावून कमावीसदारास सांगावें कीं, हे रुपये सरकारांत पुण्यास पावते करणें. असें करणें थोरपणास चांगलें दिसतें. असो, सरकारचें पत्र येविशीं राजश्री पाटीलबावांस पाठविलें आहे, प्रविष्ठ करावें. कांहीं चित्तांत येऊन उपद्रव मना जहाला तर बरेंच जहालें, नाहीं तर ईश्वरी इच्छा, परंतु मर्यादा सोडल्यावर ईश्वरास गोष्ट मानत नाहीं असें आहे. रवाना चंद्र ११ जिल्हेज हे विनंती. सरकारचीं पत्रें राजश्री पाटीलबावांस दोन व राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांचे नांवें एक अशीं पाठविलीं आहेत. सरकारचे पत्राचे लाखोटे करून देणें तर द्यावे अथवा खुलीं देणें. हे विनंती.

[२९७]

श्री.

राजश्री नानापंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि.[33] टिपूनें इंग्रज व महमद अल्लीखानाचा मुलूख सोडून द्यावा, याप्रमाणें टिपूस सांगोन पाठवावें. त्याणें ऐकिल्यास उत्तम. न ऐकिल्यास सर-

---

२९. मवास=लुटारु लोकांचा नाईक.
३०. अहीर, धंदेर या जाती गिरासांच्या.
३१. गिरास=रानांतील चोर.
३२. दूरदेशीचा=दूरदृष्टीचा.
३३. येथपासून खुद्द नानांचें अक्षर.

कार व इंग्रेज मिळोन मसलत करावी. याप्रमाणें तहनाम्यांत कलम लिहिलें आहे. त्यास इंग्रेज शेरे[३४] जहाले आणि बिदनूर घेतलें म्हणोन तिकडे वर्तमान गेल्यावरून टिपूचे मसलतीस फौज लौकर जावी म्हणोन पाटीलबावांनीं दोन तीन वेळ लिहिलें. त्यावर टिपूनें जुरतीनें[३५] बिदनूर घेतल्याची बातमी आली ती मागाहून लिहून पाठविली. तीं पत्रें पावल्यापूर्वींच रामजी पाटलाचे येण्याची तजवीज करून रवानगी केली. याचें कारण असें असेल कीं, रामजीपाटलाचे मनांतून इकडे येणें त्यास कांहीं तरी बहाणा असावा याकरतां हीं साधनें आबा चिटणिसाचे विद्यमानें लावून निघणें होय असें केलें. व गोविंदपंत व रामजी पाटलाचे कारकून येथें आहेत त्यांस रामजी पाटलानें असेंही लिहिलें असेल कीं तुम्हीं हरतऱ्हेनें बनावून वर्तमान लिहून पाठवावें म्हणजे आमचें येणें तिकडे होईल. असेंही लिहून पाठविलें असेलसें वाटतें. त्यावरून त्यांणीं लिहिलें असेल. एऱ्हवीं उगेच कांहीं नसतां असें विना सुचने वेगळें[३६] कांहीं लिहवणार नाहीं. तस्मात् सूचना आहे. याचा तुम्हींही बारकाईनें शोध करून लिहून पाठवावें. इंद्रसेनानेंही फौज टिपूचे कुमकेस जाते म्हणोन पाटीलबावांकडे सांगोन पाठविलें. त्यास येथें ही गोष्ट नसतां इंग्रेज लटकें सांगून पाठविणार नाहींत, इंग्रेजाकडील बोलण्याचे मध्यस्त रामजी पाटलांनीं ममतेंत घेतले असतील, त्यांणीं पाटीलबावांजवळ बनावणी केली असेल. रा।। छ २९ जमादिलाखर हे विनंती.

[२९८] श्री

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. इंग्रेजाचा व सरकारचा तह होऊन परस्परें तहनामे दिले घेतले याचा लौकिकेंही[३७] चोहींकडे जाला. इकडे टिपूनें अर्काटाकडे फौज व भारी सरंजाम चेनापट्टणेंकर[३८] इंग्रेजाचे तोंडावर ठेवून आपण येऊन बिदनूर घेतलें. आंत इंग्रेज गोरे एक हजार व साडेतीन हजार कवाइती माणूस किल्यांत होते ते धरून तेथील जैनराल[३९] सुद्धां कैद केले या मुळें गर्वही जाला. त्यांत मुसाभुसी फराशीस भारी जमावानसीं गुडलूर बंदरास येऊन दाखल जाला पुढें आपणही तिकडे जाऊन फरांशीस व आपण एक होऊन चेनापट्टणावर जाऊन चेनापट्टण घ्यावें हा इरादा होता. त्यास सरकारचा व इंग्रेजांचा तह जाला हें वर्तमान कळलें. यावरून बल्हारी गुती येथें आपण छावणी करणार. खाशा

---

३४. शेर=व्याघ्र, समर्थ, प्रबळ.
३५. जुरतीनें=हिमतीनें, ईर्ष्येनें.
३६. विना सूचने वेगळ=सूचने विना=सूचने वेगळ.
३७. लौकिक=प्रसिद्धी.
३८. चेनापट्टण=मद्रास. चेनापट्टण, चिनसुरा, चिनेवल्ली, चीनांशुक इ० शब्द चीन देशाचा संबंध सुचवितात.
३९. जनराल=सेनापति.

टिपूबरोबर ही सरंजाम भारी आहे. कदाचित श्रीमंताकडून कसें होईल या करितां आपण छावणी इकडे करून मुसाभुसी व आपला सरंजाम अर्काटावर आहे तो एक करून चेनापट्टनावर मसलत करणार. निजाम अली खान याणींही एक वकील मातबर मुसाभुसीकडे पाठविला आहे. हैदरखानाचा वकील तो नबाबा जवळ आहेच. सरकारचा इंग्रेजाचा तह जाला, तेव्हां टिपूस भरंवसा सरकारचा मोठा होता तो तुटला. तेव्हां नबाब, टिपू, फराशीस एकत्र होतील किंवा कसें घडेल समजत नाहीं. चोंही कडून एक प्रकार मसलत दिसते. हल्लीं मुसाभुसी याचें पत्र आम्हांस आलें त्याची नक्कल राजश्री पाटीलबावांस पहावयास पाठविली आहे. पुढें मसलतीचा विचार कसा हें सविस्तर बोलून लिहून पाठवावें. रा। छ २५ जमादिलाखर हे विनंति.

[२९९] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. पूर्वी रकारनामक पुण्यांत असतां दाब व पराक्रम आणखीच होता. येथें आल्यानंतर एक दिवसही सरकार उपयोगाची गोष्ट बोलले नाहींत. उलटे येथील रंगात हमरंग होऊन तहनामा देते समयीं आमचा व पाटीलबावांचा तट पडला ते समयीं बोलले जे, तेथील प्रसंग मी पाहून आलों. तेथें अगदीं पोकळ आहे, येथें वकील मात्र वोढून विकतात. त्यावर तहाचा शेवट जहाला तो पूर्वी सविस्तर लिहिलाच आहे. तह झाल्यावर रकारनामकास कोण पुसतो ? येथें काल हरणें करीत होते, परंतु मोठी क्षित मागती पुण्यांत जाऊन कारभार करावा, पैका मिळवावा, याकरितां आबा चिटणीसांचें साधन केलें होतें. सांप्रत प्रसंग पाहून आबानीं पुण्यास मशारनिल्हेस पाठवावें असें सिद्ध केलें. त्यावर भाईस सल्लाह विचारिली. भाईचे मनांत त्यास पाठवूं नये. परंतु गोष्ट सिद्ध झाल्यावर नाहीं म्हटल्यास काय संदेह येईल ? त्यामुळें संमत देणें प्राप्त झालें. आम्हांवर तहनाम्यामुळें गैर मर्जी जहाली तेव्हां पासून मशारनिल्हेस मोठा संतोष जहाला. आलीकडे रवानगी सिद्ध जहाली. तेव्हां कोणकोणापाशीं आमच्या वल्गनाही जहाल्या आहेत. असो, या उपर इकडील वर्तमानाचीं पत्रें येतील त्यांत अर्थ गोड असेल तितका त्यास कळविल्यास चिंता नाहीं. कच्चे पक्के मात्र त्यांशीं बोलण्यांत येऊं नये व त्यांस समजूं नये. म्हणोन विस्तारें करून

---

४०. रकार पूर्वक आहे नांव ज्याचें असे गृहस्थ कोण ? रामजी पाटील तर म्हत ?

४१. हमरंग=तोचरंग=रंगांत हमरंग करणें=ज्या नादीं किंवा भरीस भरले त्याच नादीं किंवा भरीस भरविणें.

४२. कालहरण करणें=दिरंगाई लावणें, लांबणीवर टाकणें.

गुंतो ही जीभ जैशी नव मधुसि जशी धांव घेऊनि झुंगी ।
राहो गुंतोनि लोभें त्यजुनि मरणभी विस्मृतज्ञाति भुंगी ॥ ५० ॥
सख्या रामनामा अशी एक आहे । मयूरेश्वराची तुला प्रार्थना हे ॥
पिता माय तूं सत्य मी बाळ साचा । नव्हे काळ साचार हा आळसाचा ॥ ५१ ॥

समाप्त.

रामप्रार्थनादशक.

अनुष्टुम् वृत्त.

श्रीरामा नीरदश्यामा[65] सुखधामा रघूत्तमा ।
त्वत्पादनख-चंद्राची ज्योत्स्ना[66] माझ्या हरू तमा[67] ॥ १ ॥
ज्यास्तव स्मरतों नित्य स्वामी तुज दयाकरा ।
तापा पासूनि हा दीन मुक्त होय असें करा ॥ २ ॥
सेवा करावया लावा देवा हा योग्य चाकर ।
या तप्ताच्या शिरीं आतपत्र[68] हो तुमचा कर ॥ ३ ॥
शरणागत-संत्राणीं[69] रामा तूं बहु सादर ।
ऐसें असोनियां दीन पावतो हा कसा दर[70] ॥ ४ ॥
माया-नदींत श्रीरामा तुझे चरण सांगडी ।
बहु आवडले हे ची साधूंच्या मानसां गडी ॥ ५ ॥
मीना[71]चें जीवन जळ दीनाचें तूं चि केवळ ।
मी नाया तापलों यत्नहीनाचें मुख्य तूं बळ ॥ ६ ॥
आलों शरण्या[72] तुजला शरणागत-पातकी ।
न होसि तूं दीनबंधो शरणागत-घातकी ॥ ७ ॥
विश्वास[73] विश्वास[74] तुझा कीं तूं दीनासि रक्षिसी ।
कशा ही संकटीं धांव म्हणतां न उपेक्षिसी ॥ ८ ॥
तुझ्या प्रतापें आम्हांतें या काळीं जरि पाळिलें ।
तरी सांभाळिलें सर्व यश नातरि बाळिलें ॥ ९ ॥
गाय पंकांत रुतली राय तो तीस उद्धरी ।
पाय दीनासि रक्षीना काय श्रेष्ठत्व तें तरी ॥ १० ॥

---

६५ नीरद=मेघ. ६६ ज्योत्स्ना=चांदणें. ६७ तम=अंधकार, पातक. ६८ आतपत्र=छत्र. ६९ संत्राण=रक्षण. ७० दर=भीति. ७१ मीन=मासा ७२ शरण्य=रक्षक. ७३ विश्वास=भरंवसा. ७४ विश्वास=सर्व जगतास.

अमृतध्वनिछंद.

लंकापतिप्रमथनं कामतरुमंकाहितानत [७५]जनं ।
पंकाब्धिपोतमकलंकाकांत सुत्वदलंकारमद्भुतगुणम ॥
रंकावनादृतकरं कालकंठविनुतं कारणं त्रिजगताम् ।
तं काममीडयचरितं कामयेऽनवरतं कायानिर्जितघनम् ॥ १ ॥

गणपतिप्रार्थनादूर्वा.[७६]

श्रीगजवदना देवा दे [७७]वात्सल्यें करून दास्यवर ॥
त्वद्दासाचें चि सदा होतें विद्वत्सभेंत [७८]आस्य वर ॥ १ ॥
विघ्न निवारुनि करिसी संपूर्ण मनोरथ स्वदासांचे ॥
तव [७९]कारुण्य [८०]नतीं जळ जैसें [८१]निम्नाकडे सदा सांचे ॥ २ ॥
बा पावली [८२]अपर्णा भजुनि जशी देवकी वरें तूतें ॥
त्वच्चरितें अमृतफळें अतितृप्तिकरें [८३]वरें परें [८४]तूतें ॥ ३ ॥
धन्य करिसि सुज्ञानें तव चरणीं वाहती [८५]असु ज्ञानी ॥
सामान्य मानिलासि प्रभुवर तूं सर्वथा [८६]असुज्ञानीं ॥ ४ ॥
[८७]कृतकृत्य जीव होतो दूर्वांकुर तव पदीं निवेदून ॥
मग सर्वस्व [८८]निवेदुनि भावें कां न प्रभो निवे [८९]दूनें ॥ ५ ॥
होसी तृप्त [९०]शिवेच्या तूं [९१]श्रुतिचीं अति महा जनक थानीं ॥
झालासि शिशु *गजवदन वरिति तुझ्या गति महाजन कथांनीं ॥ ६ ॥
भजन बळद सांगति तें वचन असे तत्व जाणते दशमीं ॥
न शमीपत्र म्हणसि लघु होतों तेणें चि पूजका वश मीं ॥ ७ ॥
पिटुनि [९२]प्रत्यूहांतें देसी पुरुषार्थसिद्धि नम्रांते ॥
[९३]ती सोडी त्या न कधीं देवा जसि [९४]कामुकी न [९५]कम्रांतें ॥ ८ ॥
जो करितो कार्याच्या त्वत्पद हृदयीं धरूनि आरंभा ॥
रंजवि सिद्धि तया जशि शक्रा नाचुनि करूनि आ रंभा ॥ ९ ॥
जरि गजवदन [९६]बृहदुदर न दिससि तूं लोकनायक [९७]विपारा ॥

---

७५ या पादांत दोन अक्षरें कमी आहेत. ७६ रा. माधवचंद्रोबा यांनीं आपल्या सर्वसंग्रहांत मोरोपंतकृत स्फुट प्रकरणांत "गजाननस्तवदूर्वा" म्हणुन एक आर्याबद्ध प्रकरण छापलें आहे. परंतु तें याहून भिन्न आहे. ७७ वात्सल्य=दयालुत्व. ७८ आस्य=मुख. ७९ कारुण्य=दयालुत्व. ८० नत=नम्र. ८१ निम्न=सखल, खोलगट, उतरण. ८२ अपर्णा=पार्वती. ८३ वरें=श्रेष्ठें. ८४ तूतें=तुतीचीं फळें. ८५ असु=प्राण. ८६ असुज्ञ=अजाण. ८७ कृतकृत्य=धन्य. ८८ समर्पुनि असाही पाठ आहे. ८९ दून=दुःखी. ९० शिवा=पार्वती. ९१ श्रुति=वेद. ९२ प्रत्यूह=विघ्न. ९३ ती=सिद्धि. ९४ कामुकी=कामवश स्त्री. ९५ कम्र=सुंदर पुरुष. * गजवदन=हत्तीचें आहे तोंड ज्याचें. ९६ बृहदुदर=मोठें आहे पोट ज्याचें असा. ९७ विपारा=कुरूप.

भवजलनिधिच्या जडसे पावति चिंतूनि पाय कवि पारा ॥ १० ॥
तव रूपें पांडित्यें नृत्यें गानें सदार शिव हर्षे ॥
तुज वरि दिव्य सुमननिकर सस्त्रीक सुरर्षि सिद्धगण वर्षे ॥ ११ ॥
तुझिया नृत्यें गानें पावति गंधर्व अप्सरा लज्जा ॥
किति हे श्रीविष्णु म्हणति या अमृताब्धींत दृष्टि हो मज्जा ॥ १२ ॥
अमितांडाश्रय अवयव तव नवल दिसति उगेचि आखुढ बा ॥
सर्व म्हणति खर्व तदपि सुगुणमणींचा चि होय आखु डबा ॥ १३ ॥
देवा देवारि म्हणति रुद्र वृष जसा तसा चि आखुपें तो ॥
नयनांत आमुच्या बहु कणसा पण साधितां सदा खुपतो ॥ १४ ॥
विद्वत्सभेंत उत्तर देतो स्वप्नीं हि होय न विकळ तो ॥
गणनाथा भक्त तुझा होउनि लोकत्रयांत कवि कळतो ॥ १५ ॥
गानकवित्वादि कळा ज्यांत सुधेची तशी च चव दात्या ॥
देसी देवा विद्या सर्वा पुरुषार्थहेतु सवदा त्या ॥ १६ ॥
मंगळमूर्ते करिती तुज पूजुनि मंगळक्रियारंभा ॥
त्यांच्या सिद्धि करितसे सुरनाथाच्या जशी प्रिया रंभा ॥ १७ ॥
जे तापवूनि म्हणती सुदृढा ही काळि जाउ लगडीतें ॥
होती विघ्न स्मरतां तुज शतशः संकटें उलगडीतें ॥ १८ ॥
वदनांत नाम गवसो संहरिता सर्व गद नसो पारा ॥
अमृत हि न गमे तूं चि प्रिय देता आत्मसदन सोपारा ॥ १९ ॥
वाहाति गृहभर न भजुनि तुज जेंवि वृष व्रणार्त कंठाळा ॥
पावसि केंवि कृपासह न म्हणवतां बाष्परुद्धकंठाळा ॥ २० ॥
तव चरणधूलिस जशी स्वर्गींच्या गाइला सवे दानीं ॥
कविकवि यापरि देवा गणनाथा गाइलास वेदांनीं ॥ २१ ॥
स्तन्यादपुनि करिती न म्हणे प्रिय तोक हाय तें माय ॥
न यशीं त्रिजगीं पावुनि दिधलें त्वां भाग्य आयतें माय ॥ २२ ॥

---

९८ भवजलधि=संसारसमुद्र. ९९ पार=पलीकडचें तीर. १०० सदार=सस्त्रीक. १ सुमननिकर=पुष्पसमूह. २ अब्धि=समुद्र. ३ दृष्टि=डोळे. ४ मज्जा=बुडी मारा. ५ आखु=उंदीर. ६ अरि=शत्रु. ७ आखुप=गणपति. ८ हेतु=कारण. ९ सुरनाथ=इंद्र. १० सदन=गृह. ११ सोपारा=सोपा, कठिण नव्हे असा. १२ वृष=बैल. १३ व्रणार्त=ज्यांच्या पाठीवर जखम झाली आहे असे. १४ बाष्परुद्धकंठाला=अश्रु आल्यामुळें कोंडला आहे गळा ज्याचा अशाला. १५ सवे=संवय. १६ कविकवि=कवींचा कवि म्ह० श्रेष्ठ कवि. १७ स्तन्य=स्तनांतील दूध. १८ करिती=करत्ये. १९ तोक=बालक. २० माय=आई. २१ माय=मावे, राही.

दूर्वा समर्पिल्या श्रीगणपतिला एकवीस आर्यांहीं[22] ॥
ज्यां ऐकोनि ह्मणावें बा आशी[23] घे कवीस आर्यांहीं[24] ॥ २३ ॥

इति गणपतिप्रार्थनादूर्वा समाप्त.

कृष्णाप्रार्थना.

श्रीकृष्णे देवि तव स्मृतिनें ही जाड्यें[25]नन्य ताप सरे ॥
तापस रेवें[26]श्रित नो त्याची विश्वां[27]त धन्यता पसरे ॥ १ ॥
सफळ स्वेष्टापूर्ते लीलादत्तात्मसत्सुखस्फूर्ते ॥
साक्षान्मुकुंदमूर्ते त्वद्भक्त चि धन्य कलियुगीं पूर्ते ॥ २ ॥
श्रीमूर्ति तशी घेसी सर्वांचीं तूं महानदी नमनें ॥
तुज भजुनि मानिलें सुख सु[28]रपतिचें ही लहान दीनमनें ॥ ३ ॥
गंगेला निवविसि तूं भेटुनि निववावयासि आलीला ॥
कृष्णे कोणा करवीं करविति न तुझ्या सुखार्थ आ लीला ॥ ४ ॥
कवि म्हणति सुर पितर हो आले　　　　अच्छवि प्रों[29]शा ॥
तिळ कृष्णाभक्ताशा अ[30]मृति न जशि विषयीं अ[31]च्छविप्राशा ॥ ५ ॥
कृष्णे स्वच्छ तव यश ब्रह्मांडावरि हि [32]चांदवा होतें ॥
वाहे पि[33]शाचपतिशिर [34]उन्मत्त तसें चि चांद वाहो तें ॥ ६ ॥
कृष्णे सुकृत कुकृत जें जीवाचें तें तुला सकळ कळतें ॥
तव मन जसें जननिचें दुःखित देखुनि मुलास कळकळतें ॥ ७ ॥
न [35]बंधे सुज्ञ सु[36]धेतें तुझिया पावोनि कीर्तिकणिकेतें ॥
आत्म स्थितितें लाहुनि जैसा शुकदेव देव[37]गणिकेतें ॥ ८ ॥
दाखविजे तव तटगें[38] तशि जशि परजीनता[39] यमा ईशें[40] ॥
या सुयशें ती चकिता देती वर जी नता [41]यमाई शें ॥ ९ ॥
कृष्णे तुला न सोसे जें भक्त्यनभिज्ञ[42] [43]यादं तळमळलें ॥
न तुझें दीनोद्धारालस्यमळें[44] तिळ हि पादतळ मळलें ॥ १० ॥
कृष्णे ह्मणासि प्राणी जो दुर्मति विषयकाम अतितर तो ॥

---

२२ आर्यांहीं=आर्यावृत्तांनीं. २३ आशी=आशीर्वाद. २४ आर्यांहीं=श्रेष्ठांनीं. २५ जाड्य जन्य=मूढतेपासून होणारा. २६ रेवा=नर्मदा. २७ विश्व=जगत्. २८ सुरपति=इंद्र. २९ या आर्यार्धांत कांहीं अक्षरें कमी आहेत. ३० अमृत=मोक्ष. ३१ अच्छविप्राशा=उत्तम ब्राह्मणाची आशा. ३२ चांदवा=छत. ३३ पिशाचपति=शिव. ३४ उन्मत्त=पिसा, वेडा. ३५ न बंधे=वश होत नाहीं. ३६ सुधा=अमृत. ३७ देवगणिका=रंभा. ३८ तटग=तटावर राहणारा. ३९ परजीनता=अतिम्हातारपण. ४० ईश=सदाशिव. ४१ यमाई=देवीविशेष. ४२ भक्त्यनभिज्ञ=भक्ति न जाणणारे. ४३ याद=जलचर प्राणी. ४४ दिनोद्धारालस्यमळें=दीनांच्या उद्धाराविषयीं जो आळस तोच मळ त्यानें.

३.

वाणी शुद्ध करी नामीं । चित्त शुद्ध होय प्रेमीं ॥ १ ॥
नित्य शुद्ध होय नामीं । वसतां ही कामीं धामीं[4] ॥ २ ॥
कर्ण शुद्ध करी कीर्तन । प्राण शुद्ध करी सुमन[5] ॥ ३ ॥
त्वचा[6] शुद्ध करी रज[7] । मस्तक नमितां पदांबुज[8] ॥ ४ ॥
करशुद्धी राम पूजितां । पादशुद्धी देऊळीं जातां ॥ ५ ॥
नेमें लिंग करी शुद्ध । अंतर निर्मळ करी गुद ॥ ६ ॥
रामपायीं रहातां बुद्धी । रामदासा सकळ शुद्धी ॥ ७ ॥

४.

माझें सर्व जावें देवानें रहावें । देवासी पहावें भक्तपणें ॥ १ ॥
भक्तपणें मज देव ची जोडला । अभ्यास मोडला सर्व कांहीं ॥ २ ॥
सर्व कांहीं जो वा एक देव राहो । माझा आर्तभाव ऐसा आहे ॥ ३ ॥
जो हेत अंतरीं देव तैसा झाला । हा दीन पाहिला कोणी एक ॥ ४ ॥
कोणी एक पुण्य जें होतें संचलें । दास ह्मणे झालें समाधान ॥ ५ ॥

५.

दिनाचा दयाळु कीर्ति ऐकियेली । म्हणूनी पाहिली वाट तुझी ॥ १ ॥
अनाथाचा नाथ होशील कैवारी । म्हणोनियां हरी बोभाईलें[9] ॥ २ ॥
तुजविण कोण जाणें हें अंतर । कोणासी जोजार घालूं माझा ॥ ३ ॥
दास म्हणे आम्ही दीनाहुनी दीन । करावें पालन दुर्बळाचें ॥ ४ ॥

६.

आम्हा [10]पतितांची [11]सांड केली जरी । आमचा कैवारी कोण आहे ॥ १ ॥
आम्हीं भरंवसा कवणाचा धरावा । सांगावें केशवा दयानिधी ॥ २ ॥
तुजविण आह्मा नाहीं त्रिभूवनीं । धांवें चक्रपाणी दीनबंधु ॥ ३ ॥
पतितपावनें[12] ब्रीद[13] हें बांधीलें । तारावें [14]वहिलें दासालागीं ॥ ४ ॥

७.

पळशी तूं तरी नाम कोठें नेशी । आम्ही [15]अहर्निशी नाम घोकूं ॥ १ ॥
आम्हापासोनियां जातां नये तुज । तें हें वर्म बीज नाम जपूं ॥ २ ॥
देवा आम्हां तुझें नाम हो पाहिजे । मग भेटी सहज देणें लागे ॥ ३ ॥
भोळे भक्त आम्हीं चुकलों चि कर्म । सांपडलें वर्म रामदासा ॥ ४ ॥

---

४ धाम=घर. ५ सुमन=निष्कपट सरळ मन. ६ त्वचा=कातडी. ७ रज=धूळ. (पायांची). ८ अंबुज=कमल. ९ बोभाईलें=हाक मारिली. १० पतित=पापी. ११ सांड=हेळसांड. १२ पावन=पवित्र करणारा. १३ ब्रीद=चिन्ह, निशाणी. १४ वहिलें=तात्काळ. १५ अहर्निशि=रात्रंदिवस.

८.

गजेंद्र सावज पडला पानवडी । रामें तेथें उडी टाकियेली ॥ १ ॥
प्रल्हाद गांजीतां कोण साह्यकारी । स्वयेंची [16]मुरारी प्रगटला ॥ २ ॥
[17]क्षेत्रिये ब्राह्मणें गांजिलीं बापुडीं । [18]रामें तेथें उडी घातीयेली ॥ ३ ॥
तेहतीस कोडी देव पडीले [19]बांदोडी । [20]रामें तेथें उडी टाकियेली ॥ ४ ॥
दासापायीं पडली देहबुद्धी बेडी । रामें तेथें उडी टाकियेली ॥ ५ ॥
रामदास म्हणे नका करूं शीण । रामें भक्त कोण उपेक्षीले ॥ ६ ॥

९.

तुजविण देव मज कोणी नाहीं । माझी चिंता कांहीं असों द्यावी ॥ १ ॥
वैराग्यें कनिष्ठ अभावें वरिष्ठ । माझे मनीं नष्ट संदेहता ॥ २ ॥
विवेकें सांडिलें ज्ञानें ओसंडिलें । चित्त हें लागलें तुझे पायीं । ३ ॥
तुझें नाम वाचे उच्चारीत असें । अंतरीं विश्वास धरीयेला ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे मी तुझें [21]अज्ञान । माझें समाधान करीं देवा ॥ ५ ॥

१०.

[22]श्वानाचिया पुत्रें कल्होळ मांडिला । कलहो लागला एकसरा ॥ १ ॥
भुंकितां गुरगुरी वासितो चि तोंड । वरती थोबाड करूनीयां ॥ २ ॥
एक ते भुंकती एक ते रडती । दास म्हणे गती निंदकांची ॥ ३ ॥

११.

मेरूचीया माथां ठेवुनीयां पाव । जात असे राव कैलासींचा ॥ १ ॥
कैलासींचा राव एक देव क्षोभला । देशधडी केला लंकानाथ ॥ २ ॥
लंकेच्या [23]चोहटीं मांडियेला खेळ । अग्नीचा कल्होळ घरोघरीं ॥ ३ ॥
जाळीयेलीं घरें सुंदर मंदिरें । पावला कैवारें जानकीच्या ॥ ४ ॥
जानकीचा शोक दुरी दुराविला । यशवंत झाला रामदास ॥ ५ ॥

१२.

नाणावा तो नर देव ची साचार । वाचे निरंतर राम राम ॥ १ ॥
सगुणीं सद्भाव नाहीं ज्ञानगर्व । तयालागीं सर्व सारीखेची ॥ २ ॥
निंदका वंदका सगट सांभाळी । मन सर्व काळीं पालटेना ॥ ३ ॥
पालटेना मन परस्त्रीकां[24]चनीं । निववी वचनीं पुढील्यासी ॥ ४ ॥
पुढिल्यासि तो सुख देत आहे । उपकारीं देह लावीतसे ॥ ५ ॥

---

१६ मुरारी=मुर नामक दैत्याचा शत्रु (मुर+अरि). १७ क्षत्रिय=कार्तवीर्य सहस्रार्जुन. १८ राम=परशुराम. १९ बांदोडी=बंदीखाना. २० राम=दाशरथी राम. २१ अज्ञान=मूढ बालक. २२ श्वान=कुत्रा. २३ चोहटीं=चवाठयावर. २४ कांचन=सोनें.

अनुक्रमणिका

लावीतसे देह रामभजनास । रामीरामदास हरिभक्त ॥ ६ ॥

१३.

भक्तपणें रामनामाचा अव्हेर । करी तो गव्हार मुक्त नव्हे ॥ १ ॥
मुक्त नव्हे काय स्वयें शूलपाणी । रामनाम वाणी उच्चारीतो ॥ २ ॥
राम म्हणे शीव तेथें किती देव । बापुडे मानव देहधारी ॥ ३ ॥
देहधारी नर धन्य ते संसारीं । वाचे निरंतरी रामनाम ॥ ४ ॥
रामनाम वाचे स्वरूप अभ्यंतरीं । धन्य तो संसारीं दास म्हणे ॥ ५ ॥

१४.

मी खरा पतित तूं खरा पावन । आतां अनमान करूं नको ॥ १ ॥
आतां कांहीं मज चिंता ती हा नसे । तुझें नाम कैसें वाचे येई॥ २ ॥
समर्थे घेतला नामासाठीं भार । मज उपकार कासयाचा ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे तुझें तुज ऊणें । सोयरे पिशून हांसतील ॥ ४ ॥

१५.

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मिथ्या शब्दज्ञानें तुज अंतरलों । संदेहीं पडलों मीपणाच्या ॥ २ ॥
सदा खळखळ निर्गुणाची घडे । सगुण नातुडे ज्ञानी गर्वें ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे ऐसा मी पतित । मीपणें अनंत आतुडेना ॥ ४ ॥

१६.

टाळ धरूं कथा करूं । रामा लागीं हाका मारूं ॥ १ ॥
ये रे रामा ये रे रामा । तुझी आवडी लागो आम्हा ॥ २ ॥
तुजविण गाईल कोण । ऊठ सांडिलें मीतूंपण ॥ ३ ॥
रामदास पाहे वास । भेटी द्यावी सावकाश ॥ ४ ॥

१७.

रामभक्तिवीण आन नाहीं सार । साराचें हें सार राम एक ॥ १ ॥
कल्पनाविस्तारू होत असे सत्वरू । आम्हा कल्पतरू चाड नाहीं ॥ २ ॥
कामने लागोन विटलेंसे मन । तेथें चाड कोण कामधेनू ॥ ३ ॥
चिंता नाहीं मनीं राम गातां गुणी । तेथें चिंतामणी कोण पुसे ॥ ४ ॥
कदा नाहीं नाश स्वरूप सुंदर । तेथें आम्हां हिरे चाड नाहीं ॥ ५ ॥
रामदास म्हणे रामभक्तीवीण । जाणावें तें ऊणें सर्व कांहीं ॥ ६ ॥

१८.

सीतापती राम पातितपावन । गाती भक्तजन आवडीनें ॥ १ ॥

२५ चिंतामणी=मनांत इच्छिलेली वस्तु देणारें रत्न.

अनुक्रमणिका

राघवाच्या गुणा न दिसे तुळणा । कैलासींचा राणा लांचावला ॥ २ ॥
देवाचें मंडण भक्ताचें भूषण । धर्मसंरक्षण राम एक ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे धन्य त्याचें जीणें । कथानिरूपणें जन्म गेला ॥ ४ ॥

१९.

आम्हीं देखिला विठोबा । आनंदे विटेवरी उभा ॥ १ ॥
तेथे दश्याची जे दाटी । ते ची रुक्मिणी गोमटी ॥ २ ॥
रामीरामदास म्हणे । जो ओळखे तो ची धन्य ॥ ३ ॥

२०.

लांचावोनी भक्ति लोभा । वाळवंटी असे उभा ॥ १ ॥
पदकीं इंद्रनीलशोभा । प्रभेनें शोभा उजळती ॥ २ ॥
भक्त पुंडलिके गोंविला । जाऊं नेदी भांबाविला ॥ ३ ॥
विटे नीट असे ठाकला । भीमातीरवाळुवंटीं ॥ ४ ॥
भाग्य पुंडलिकाचें । उभें दैवत त्रिलोकींचें ॥ ५ ॥
कीं जें तारूं भवसागरीं । भीमातीरीं विनटलें ॥ ६ ॥
एके पुंडलिकें करूनी जोडी । आम्हासी दिधली कल्पकोडी ॥ ७ ॥
तुटली संसारसांकडी । रामदास म्हणतसे ॥ ८ ॥

२१.

जीवन्मुक्त प्राणी होऊनियां गेले । तेणें पंथें चाले तो ची धन्य ॥ १ ॥
जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानीं । निःसंदेह मनीं सर्व काळ ॥ २ ॥
मिथ्या देहभान प्रारब्ध आधीन । राखे पूर्णपण समाधानीं ॥ ३ ॥
आवडीनें करी कर्म उपासना । सर्व काळ ध्यानारूढ मन ॥ ४ ॥
पदार्थाची हाणी हाता नये कोणी । जयाची करणी बोला ऐशी ॥ ५ ॥
धन्य पैं ते दास संसारीं उदास । तयां रामदास नमस्कारी ॥ ६ ॥

२२.

संसार देखीला तरी पाहें सार । वायां येरझार पाडूं नको ॥ १ ॥
पाडूं नको दुःखसागरीं आपणा । म्हणे नारायणा ओळखावें ॥ २ ॥
ओळखावें वेगीं आपआपणाशी । संसारीं सुटशी दास म्हणे ॥ ३ ॥

२३.

विचारें संसार होतो देशधडी । सोनियाची घडी जात असे ॥ १ ॥
डावा तास गेला मोक्षपंथा जातां । विवेकें तत्वतां याशी नांवें ॥ २ ॥
सदा श्रीरामाचें भजन करितां । दास म्हणे चिंता दूर होय ॥ ३ ॥